

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut politologických studií

Michaela Ďurková

**Kontinuita a zmena v politickom diškurze
v Nemecku: téma holokaustu v politike**

Bakalárska práca

Praha 2014

Autor práce: **Michaela Ďurková**

Vedoucí práce: **Hana Kubátová, PhD.**

Rok obhajoby: 2014

Bibliografický záznam

ŽURKOVÁ, Michaela. *Kontinuita a zmena v politickom diškurze v Nemecku: téma holokaustu v politike*. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta sociálných vied, Institut politologických študií, Katedra politologie, 2014. 79 s. Vedoucí bakalárskej práce Hana Kubátová, PhD.

Abstrakt

Táto bakalárska práca skúma vývoj politického diškurzu na tému holokaust v Nemecku v 90. rokoch 20. storočia. Na jedno z najdiskutovanejších období nemeckých dejín sa zameriava prostredníctvom analýzy prejavov vybraných politických aktérov. Politický diškurz chápe ako dôležitý činiteľ v procese národného zmierovania sa s minulosťou a ako prvok, ktorý napomáha k budovaniu a upevňovaniu demokracie. Prvá časť práce (1. a 2. kapitola) sa zaoberá teoretickým uchopením analýzy. Popisuje prínos politickej diskurzívnej analýzy pre politické vedy. Rovnako rieši vzťah medzi použitou metodológiou a predmetom výskumu a zdôvodňuje, prečo sa výskum v práci orientuje na prostredie nemeckého parlamentu. V ďalšej časti autorka skúma vývoj politického diškurzu v Nemecku od roku 1945. Na základe historického exkurzu ukazuje, ako sú zmeny tohto diškurzu ovplyvnené politickým usporiadaním štátu a záujmami jeho hlavných politických predstaviteľov. Hlavná časť práce je založená na predpoklade, že téma holokaustu hrala v politických prejavoch v Nemecku významnú úlohu. Autorka prostredníctvom samostatnej analýzy jednotlivých ústnych prejavov vybraných politických aktérov dospeje k zhodnoteniu miery zmien v nemeckom politickom diškurze o holokauste medzi rokmi 1990 a 1998, ako aj miery jeho podobnosti s diškurzom, ktorý roku 1990 predchádzal.

Abstract

This bachelor thesis is concerned with the development of political discourse about the Holocaust in Germany in the 1990s. It explores one of the most discussed chapters of German history by analysing speeches of selected political players. Political discourse is being viewed as a significant agent of the national process of reconciliation with past

and as an element that abets in forming and strengthening of democracy. First part of thesis (1. and 2. chapter) is concerned with a theoretical approach to analysis. It examines contribution of political discourse analysis to political science. It also describes connection between the applied methodology and the object of study and gives reasons why is the work focused on the German parliament. Next part focuses on historical development of political discourse in Germany since 1945. It demonstrates the possibility that changes of such discourse are influenced by political regime and interests of country's main political representatives. The main part of the research is based on a premise that the Holocaust as a theme played a significant role in the political speeches in Germany. The author will – through an original research of selected political actors' individual speeches – come to reach a conclusion about the extent of change in the German political discourse about the Holocaust between 1990 and 1998, as well as the extent of its parallelism to the discourse before 1990.

Klíčové slová

Nemecko, holokaust, politický diškurz, politická diskurzívna analýza, politická pamäť, nemecký parlament, Kohl, zmierenie

Keywords

Germany, Holocaust, political discourse, political discourse analysis, political memory, German parliament, Kohl, reconciliation

Rozsah práce: 141 438 znakov vrátane medzier

Prehlásenie

1. Prehlasujem, že som predkladanú prácu spracovala samostatne a použila len uvedené pramene a literatúru.
2. Prehlasujem, že práca nebola využitá k získaniu iného titulu.
3. Súhlasím s tým, aby práca bola sprístupnená verejnosti pre účely výskumu a štúdia.

V Praze dne 16.05.2014

Michaela Ďurková

Pod'akovanie

Na tomto mieste by som rada poďakovala Hane Kubátovej, PhD. za konzultácie a usmerňovanie poskytované v priebehu vypracovávania tejto práce. Vážim si všetky jej cenné pripomienky, podnety a trpezlivosť.

TÉZY BAKALÁRSKEJ PRÁCE

Univerzita Karlova v Praze

Fakulta sociálních věd

Institut politologických studií

PREDPOKLADANÝ NÁZOV BAKALÁRSKEJ PRÁCE: Kontinuita
a zmena vo verejnom diskurze v Nemecku – téma Holokaustu v politike

AUTOR: Michaela Ďurková

ODBOR A ROČNÍK ŠTÚDIA: Politologie a mezinárodní vztahy,
2.ročník

AKADEMICKÝ ROK: 2012/13

KONZULTANT: Hana Kubátová PhD.

Voľba témy

Predmetom môjho skúmania budú politické prejavy a diskusie, ktoré prebiehali v Nemecku v deväťdesiatych rokoch dvadsiateho storočia na tému vyrovnania sa s minulosťou, konkrétne s udalosťami Holokaustu Židov. Toto obdobie chápem ako štátom sponzorované, systematické a postupne sa radikalizujúce prenasledovanie a hromadné vyvražďovanie osôb označených ako Židov uskutočňované nacistickým Nemeckom a jeho spojencami v období od roku 1933 do 1945.

V Nemecku nastala po znovuzjednotení obmena (i keď nie úplná premena) politického diskurzu týkajúceho sa tejto témy a vyrovnávania sa s jej dedičstvom. Zmena bola daná vnútro- aj zahranično-politickými faktormi: demokratizácia bývalého Východného Nemecka po páde komunizmu, stabilizácia politického systému, možnosť spoločnosti pristupovať k Holokaustu Židov ako celok, koniec boja rozdielných ideológií v dvoch častiach Nemecka, či zmena medzinárodného postavenia Nemecka po rozpade Sovietskeho zväzu. Vo svojej práci sa budem venovať vnímaniu Holokaustu relevantnými politickými aktérmi a inštitúciami bližšie špecifikovaného obdobia, ktorí boli, podobne ako celá spoločnosť, nejednotní vo svojich názoroch a stanoviskách. Existovalo niekoľko pohľadov na to, aký vplyv mala nemecká spoločnosť na udalosti Holokaustu (a vice versa), a prístupov k vyrovnávaniu sa s jeho dedičstvom. V prvom menovanom prípade prevládalo vnímanie Nemcov ako páchatel'ov („perpetrators discourse“) proti ich vnímaniu ako obetí („victims discourse“), v druhom menovanom prípade stálo zdôrazňovanie výnimočnosti Holokaustu pre nemecké dejiny proti jeho komparácii s komunistickým režimom bývalej Nemeckej demokratickej republiky (NDR). Politické prejavy diskusie budem skúmať s predpokladom ich dominantného vplyvu na formovanie celospoločenského diskurzu.

Časovo som si bakalársku prácu vymedzila rokmi 1990 a 1998, a to z nasledujúcich dôvodov. Na jednej strane rok 1990 priniesol znovuzjednotenie Nemecka, následkom čoho sa zmenila geopolitická mapa Európy, ako aj diskurz v európskej i nemeckej spoločnosti. Pred reunifikáciou existovala medzi západným a východným Nemeckom „morálna“ rivalita, kedy si vinu a zodpovednosť za zločiny Holokaustu kládli obe krajiny navzájom, teda SRN aj NDR sa viny zriekali obviňujúc „toho druhého.“ (Niven, 2006) Navyše v oboch štátoch dochádzalo k znehodnocovaniu či popieraniam významu a dôležitosti Holokaustu pre ich dejiny. V zjednotenom štáte sa začala konštruovať nová národná identita, Nemecku sa konečne otvorila možnosť

vyrovnať sa s udalosťami Holokaustu *ako celok*, prijať za ne zodpovednosť a uvedomiť si jeho význam a posolstvo. Avšak jednotný názor v spoločnosti neexistoval. Tento fakt vyvolal radu verejných diskusií o Holokauste, ktoré významne reflektovali premenu diskurzu v Nemecku.

Rok 1998 na druhej strane som si stanovila z dvoch dôvodov. V prvom rade nastala výmena vládnej koalície, teda obrátenie politického spektra, v druhom rade považujem prvé dve post-unifikačné volebné obdobia za zásadné z hľadiska tranzície a stabilizácie politického systému. Výmena vlády je dôležitá z toho hľadiska, že každý z vládnuvich politických subjektov mal iné názory a argumenty vo veci vnímania významu Holokaustu, viny a utrpenia nemeckého obyvateľstva počas jeho priebehu. Najvýznamnejší rozdiel medzi diskurzom Helmutha Kohla a Gerharda Schrödera bol prítomný vo vnímaní dôležitosti udalostí Holokaustu. Prvý menovaný ich univerzalizoval a mal sklon ich stotožňovať so zločinmi komunistickej SED, naopak ten druhý vyzdvihoval ich výnimočnosť. Rovnako je dôležitý tranzičný a stabilizačný proces, ktorý ovplyvňoval politický diskurz aj spoločnosť. V bakalárskej práci sa budem zároveň popri analýze politického diskurzu o Holokauste zameriavať aj na jeho vnímanie vybranými skupinami spoločnosti. Práve obdobie prvých ôsmich rokov zjednoteného Nemecka bude z tohto hľadiska dôležité, pretože počas neho sa dalo očakávať radikalizovanie časti spoločnosti, obzvlášť tej v niekdajšej NDR. Jej reakcie mohli byť totiž následkom radikalizovania a odlišného vývoja od západnej časti Nemecka ťažšie predvídateľné.

Cieľ práce

Moja bakalárska práca bude primárne zacielená na analýzu politických príspevkov, diskusií a iných verbálnych prejavov v rámci politickej sféry týkajúcich sa udalostí Holokaustu, ktoré v znovuzjednotenom Nemecku v mnou zvolenom období prebehli. Prostredníctvom tejto analýzy sa pokúsím zistiť ich vplyv na mediálnu a akademickú časť spoločnosti a na formovanie mienky a reakcií na danú tému. Mojim zámerom je preskúmať fenomén continuity a zmeny v politickom diskurze v krajine a identifikovať rozličné pohľady na obdobie Holokaustu a angažmán nemeckej spoločnosti na jeho udalostiach, z ktorých mnohé boli sformované v závislosti na historických premenách diskurzu v západo- a východonemeckej spoločnosti po roku 1945. Tak isto cieľom analyzovať rozdielne názory politických elít na význam a spôsob vyrovnania sa s traumatizujúcim obdobím dejín, pôvod ich vzniku, ich sociálny kontext

a silu ich argumentácie. Detailne budem analyzovať politické prejavy a diskusiu medzi spolkovými prezidentmi (Weizsäcker, Herzog), kancelárom (Kohl) a predsedami druhej najsilnejšej strany v štáte, SPD (Vogel, Engholm, Scharping, Lafontaine).

Môj výskum by ma mal priviesť k zhodnoteniu stavu politickej reprezentácie vo vyrovnávaní sa s dedičstvom minulosti a podielu verbálnych politických aktivít na spoločenskom preberaní určitej (dominantnej) interpretácie reality. Pri skúmaní reakcií vybranej časti spoločnosti by som chcela zistiť, či vyjadrenia akademickej a mediálnej sféry spoločnosti nejakým spôsobom vplyvajú na tvorbu politického diskurzu.

Výskumná otázka

Hlavnou výskumnou otázkou, na ktorú chce práca odpovedať je: *Ako prezentovali predstavitelia nemeckej politickej sféry Holokaust Židov, nemecký podiel na ňom a jeho miesto v nemeckých dejinách a kolektívnej pamäti národa?* Dopĺňam ju o dve nasledovné otázky, a to: *Do akej miery boli názory politickej reprezentácie jednotné a v kontinuite s minulosťou a Aké reakcie akademickej a mediálnej časti spoločnosti vyvolali?*

Moja práca vychádza z predpokladu, že diskusie politických elít a reprezentantov štátu majú dominantný vplyv na formovanie diskurzu, ktorý spoločnosť preberá. Rovnako ale predpokladám aj to, že tvorba tohto politického diskurzu môže byť ovplyvnená časťami spoločnosti. Kritická analýza môže viesť k poznatkom využiteľným v praxi, napríklad k porozumeniu kľúčovým aspektom politickej reči, či k uvedomeniu si významu analýzy politických prejavov a vyjadrení politických elít. Cieľom mojej práce nie je len celospoločenské vnímanie nastolených problémov, ale aj identifikácia stavu, v ktorom sa v roku 1998 politické debaty nachádzali, a čo to pre spoločnosť znamenalo.

Metodológia práce

Metodologicky bude práca koncipovaná ako kritická diskurzívna analýza (critical discourse analysis - CDA), ktorá prepája prvky analýzy sociálno-psychologickej a historickej. Vybrané texty budem skúmať lingvisticky a zároveň sa budem snažiť zaznamenať, akým spôsobom pôsobia na iné prvky spoločenských aktivít, a teda aký je ich sociálny efekt. (Beneš, 2008) Zameriam sa na ich lingvistické, diskurzívne a kontextuálne prvky. Pre efektívne skúmanie politického diskurzu o udalostiach Holokaustu v Nemecku v 90tych rokoch 20. storočia sú prínosné dva predpoklady, z ktorých tento metodologický prístup vychádza. V prvom rade, diskurz je

plynulo ovplyvňovaný ľuďmi a zároveň ovplyvňuje mocenské vzťahy medzi nimi tým, že vplyva na spôsob, akým spolu komunikujú a navzájom k sebe pristupujú. Odhaľuje spojitosti medzi jazykom, mocou a ideológiou, ktoré sú bežne pred ľuďmi skryté. V druhom rade, CDA predpokladá dominantný diskurz sveta, avšak súčasne upozorňuje na existenciu odporu voči takejto dominantnej interpretácii a z neho vyplývajúcu potrebu analyzovať aj alternatívne interpretácie sveta. (2008) Kritická analýza mi umožní porozumieť nemeckým politickým elitám a ich vnímaniu Holokaustu. Pomocou nej analyzujem dominantné a alternatívne pojatia obdobia Holokaustu.

CDA signalizuje odklon od deskriptívnych cieľov diskurzívnej analýzy a zameriava sa na detailné otázky *ako* a *prečo* pri skúmaní používaného jazyka. (Fairclough, 1997) Vo svojej práci sa budem snažiť analyzovať príčiny spôsobu koncipovania prejavov a iných vyjadrení politických reprezentantov štátu, zasadiť ich do historického a sociálneho / politického kontextu. Zameriam sa najmä na skúmanie vonkajších textových kritérií pred vnútornými (súdržnosť a súvislosť textu), ktorými sú intertextualita – spojitosť s ostatnými vybranými textami, intencionalita – zámer a postoj producenta textu, prijateľnosť – uznanie a ocenenie textu adresátmi, informatívnosť – rozsah prítomnosti nových informácií v texte, a situačnosť – situácia pri prednášaní verejného prejavu. (Wodak, 2008) Vyjadrenia politických elít a ich lingvistické stratégie môžu navonok pôsobiť ako neutrálne a bežné, avšak v hĺbke môžu byť ideologicky zafarbené. Skrze ich analýzu sa budem snažiť odhaliť ideológie jednotlivých strán zastúpených v politických debatách a ich konštrukciu moci pomocou diskurzu.

Štruktúra práce

Na úvod svojej práce by som chcela definovať základné pojmy, s ktorými v nej budem pracovať, ako napríklad diskurz, Holokaust, národná identita, znovuzjednotenie; a predstaviť prístup kritickej diskurzívnej analýzy spolu s jeho dimenziami ideológia a moc. V ďalšej kapitole sa pokúsím načrtnúť základné medzníky premeny dominujúceho diskurzu o Holokauste v oboch častiach rozdeleného Nemecka po roku 1945. Následne stručne kriticky rozoberiem hlavné poznatky výskumu vykonaného na danú tému a ich prístupy, a zhodnotím ich prínosy a obmedzenia.

Podstata mojej práce bude obsiahnutá v dvoch rozsiahlejších kapitolách. Najskôr identifikujem osoby, ktoré považujem za najdôležitejších politických aktérov stanoveného obdobia. Následne budem kriticky analyzovať ich verbálne politické

prejavy. Pozornosť budem venovať vonkajším textovým kritériám a štruktúre prejavov, a ich možnému vplyvu na spoločenský diskurz. Taktiež si všimnem (odlišné) názory rozdelených politických táborov, ich východiská a argumentáciu v prospech svojich téz. Zameriam sa na prejavy a diskusie pokrývajúce vnímanie otázky exkluzívnosti Holokaustu pre spoločné dejiny, nezhody vo vnímaní účasti nemeckého obyvateľstva na jeho udalostiach (vinník vs. páchatel'), a materiálne formy kultúrnej pamäti národa, ako napríklad pomníky, výstavy, či učebnice. Predpokladám silný účinok politických diskusií na širšiu odbornú spoločnosť, a preto ďalej v práci analyzujem jej reakcie na jednotlivé politické prejavy. Budem zisťovať, do akej sa jej názory zhodujú, resp. odlišujú od názorov politických aktérov a či jej poznatky nejakým spôsobom na politických reprezentantov vplývajú. Nakoniec zhodnotím význam pripomínania si udalostí Holokaustu pre nemeckú politiku po reunifikácii a schopnosť politickej reprezentácie prezentovať a ukotviť svoje postoje a argumenty v spoločnosti.

Predbežná osnova práce

1. Definícia pojmov

2. Ideológia a politická moc

2.1. Kritická diskurzívna analýza ako prístup

3. Premeny diskurzu o Holokauste v dvoch častiach Nemecka

3.1. Kritická rešerš poznatkov výskumu

4. Holokaust v politike

4.1. Relevantní politickí aktéri v zjednotenom Nemecku

4.2. Politický diskurz

4.2.1. Otázky obdobia Holokaustu

4.2.2. Štiepenie politického spektra

4.2.3. Argumentácia v politických prejavoch

5. Politici ako konštruktéri diskurzu

5.1. Vplyv politických debát na diskurz spoločnosti

5.2. Význam Holokaustu v politike Nemecka po reunifikácii

5.2.1. Schopnosť vyrovnáť sa s minulosťou

Predpokladaný zoznam literatúry

Práca bude pracovať s verbálnymi prejavmi politických reprezentantov štátu, literatúrou k téme vnímania Holokaustu v období pred a po znovuzjednotení a s odbornou literatúrou na tému kritickej diskurzívnej analýzy.

-všeobecná literatúra

DRULÁK, P. Jak zkoumat politiku: kvalitativní metodologie v politologii

a mezinárodních vztazích. Praha: Portál, 2008. 255 s. ISBN 978-80-7367-385-7

FAIRCLOUGH, N. Critical Discourse Analysis: the critical study of language. London: Longman, 1995. 265 s. ISBN 0-582-21980-9

WODAK, R., KRZYŻANOWSKI, M. Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2008. 216 s. ISBN 978-0-230-01987-4

WODAK, R., MEYER, M. Methods of Critical Discourse Analysis. London: SAGE Publications Ltd, 2001. 200 s. ISBN 0-7619-6153-4

-monografie

DUBIEL, H. Niemand ist frei von der Geschichte: Die nationalsozialistische Herrschaft in den Debatten des Deutschen Bundestages. München: Carl Hanser Verlag, 1999. 303 s. ISBN 3-446-19650-1

HERF, J. Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys. London: Harvard University Press, 1997. 527 s. ISBN 0-674-21303-3

JUDT, T. Postwar: a history of Europe since 1945. London: Vintage, 2010. 933 s, ISBN 978-0-099-54203-2

KOHL, H. Chtěl jsem sjednocení Německa. Vyd. 1. Praha: Karolinum, 1997. ISBN 80-7184-391-1

KOHL, H. Leben mit macht. Stuttgart: Dt. Verl.-Anst, 1998. ISBN 3-421-05122-4

ROSENBAUM, U. Rudolf Scharping: Biographie. Berlin ; Frankfurt/Main: Ullstein, 1993. ISBN 3-548-36613-9

KÖNIG, H. Die Zukunft der Vergangenheit: Der Nationalsozialismus im politischen Bewußtsein der Bundesrepublik. Frankfurt/Main: S. Fischer Verlag GmbH, 2003. 189 s. ISBN 3-596-15715-3

NIVEN, B. Germans as Victims. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2006. 292 s. ISBN 1-4039-9042-5

REICHEL, P. Vergangenheitsbewältigung in Deutschland: Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute. München: Beck, 2001. 252 s. ISBN 3-406-45956-0

REICHEL, P., SCHMID, H., STEINBACH, P. Der Nationalsozialismus: Die zweite Geschichte. München: Beck, 2009. 495 s. ISBN 978-3-406-58342-1

SCHAFARSCHIK, W. Herrschaft durch Sprache: politische Reden; für die Sekundarstufe. Stuttgart: Reclam, 2005. ISBN 3-15-009501-8

SIMPSON, P., MAYR, A. Language and Power: A Resource Book for Students. Oxford: Routledge, 2008. 256 s. ISBN 978-0-415-46900-5

-elektronické zdroje

GRENZER, E. The topographies of Memory in Berlin: The Neue Wache and the Memorial for the Murdered Jews of Europe. Candaian Journal of Urban Research, 2002, vol.11, č.1, s.93-110

LANGENBACHER, E. The Mastered Past? Collective Memory Trends in Germany since Unification. German Politics and Society, 2010, vol.28, č.1, s.42-68

LONG, A. Forgetting the Führer: the recent history of the Holocaust denial movement in Germany. Australian Journal of Politics and History, 2002, vol.48, č.1, s.72-84

WITTLINGER, R., LAROSE, M. No Future for Germany's Past? Collective Memory and German Foreign Policy. German Politics, 2007, vol.16, č.4, s.481-495

-pramene a ostatné zdroje

<http://www.bundestag.de>

<http://www.zeit.de>

http://www.bundespraesident.de/DE/Home/home_node.html

<http://www.helmut-kohl-kas.de/dokumentenubersicht.html>

<http://www.kas.de/wf/de/71.9060/>

Hana Kubátová PhD

V

Michaela Ďurková

Dňa

Obsah

ÚVOD.....	2
1 TEORETICKÉ UKOTVENIE A DEFINÍCIA POJMOV	5
1.1 DIŠKURZ.....	5
1.2 POLITICKÝ DIŠKURZ.....	6
1.2.1 Aktéri politického diškurzu	6
1.2.2 Politický diškurz ako forma politickej činnosti	7
1.2.3 Politický jazyk a manipulácia	8
1.3 ANALÝZA POLITICKÉHO DIŠKURZU	9
1.4 POLITIKA A PAMÄŤ	11
1.4.1 Politická pamäť.....	11
1.5 VLÁDA HELMUTA KOHLA PO ROKU 1990.....	13
1.6 ZMIERENIE AKO PROCES	14
2 METÓDA APLIKOVANÁ NA PREDMET ANALÝZY	16
2.1 VÝSKUMNÉ OTÁZKY	18
2.2 PRÁCA S DÁTAMI.....	19
3 PREMENY DIŠKURZU O HOLOKAUSTE V DVOCH NEMECKÝCH ŠTÁTOCH	21
3.1 POVOJNOVÉ INTERREGNUM	22
3.1.1 Kto je vinníkom?	23
3.1.2 Východný Berlín.....	24
3.1.3 Povojsnové Západné Nemecko	27
3.2 OBDOBIE PÄŤDESIATYCH ROKOV	29
3.2.1 Nemecká spolková republika	29
3.2.2 Reflexia nacistických zločinov proti Židom v Nemeckej demokratickej republike.....	32
3.3 OD ŠEŠŤDESIATYCH ROKOV PO ZNOVUZJEDNOTENIE NEMECKA	34
3.3.1 Post-Adenauerovský vývoj Nemeckej spolkovej republiky	35
3.3.2 Východný Berlín po antikomunistických čistkách.....	40
4 PODOBA A ÚLOHA POLITICKÉHO DIŠKURZU V ZJEDNOTENOM	42
NEMECKU	42
4.1 FORMY PAMÄTE A ICH VÝZNAM PRE POLITICKÝ DIŠKURZ.....	42
4.2 HELMUT KOHL	43
4.2.1 Násilie a ľudské práva.....	47
4.3 PREDSEDOVIA STRANY SPD.....	48
4.4 RICHARD VON WEIZSÄCKER	51
4.5 ROMAN HERZOG.....	51
4.6 KONTINUITA A ZMENA V POLITICKOM DIŠKURZE	54
ZÁVER.....	58
SUMMARY	60
BIBLIOGRAFIA.....	61

Úvod

O žiadnom inom úseku nemeckých dejín sa, nielen v samotnom Nemecku, nediskutovalo toľko ako o období nacionálno-socialistickej vlády Adolfa Hitlera (1933 až 1945). Rozpútanie druhej svetovej vojny a zodpovednosť za systematickú perzekúciu tzv. menejcenných, predovšetkým Židov, nebolo možné po roku 1945 prejsť mlčaním. Povojnové zmierenie (nem. *Aussöhnung*) či odčinenie (nem. *Wiedergutmachung*) je však dlhodobým procesom. Predpokladá veľkú mieru snahy a postupných krokov, prebieha v rôznych stupňoch intenzity a nie vždy prináša uspokojujúce výsledky. Nemecká politologička Birgit Schwelling vo svojej knihe *Reconciliation, Civil Society, and the Politics of Memory* definovala proces zmierovania ako „...veľmi krehké snaženie sa, v ktorom každá zle zvolená fráza, nevhodné načasovanie alebo upriamenie pozornosti na jednu skupinu obetí alebo jednu nepravosť namiesto iných môže viesť k sporu či sťaženiu východiskových pozícií.“ (2012: 16)

Pretože sa moja bakalárska práca usiluje byť viac analytickou ako popisnou, nebudem skúmať proces nemeckého povojnového zmierovania v celej jeho šírke. Zameriam sa na jednu jeho súčasť, o ktorej sa domnievam, že je dôležitá: na politických aktéroch v štáte, ktorí majú možnosť podieľať sa na tvorbe politického diskurzu a tým pádom ovplyvniť celý proces vyrovnávania sa s minulosťou. Rečové a textové aktivity (čiže ústne a písomné prejavy, oficiálne vyjadrenia, proklamácie apod.) vrcholných politických predstaviteľov chápem ako jeden z významných faktorov tohto procesu. V práci sa zameriam na jednu konkrétnu podobu aktivít, a to na prejavy v parlamente. Pozornosť budem venovať predovšetkým tomu, do akej miery sa politickí aktéri v skúmanom období venovali, alebo nevenovali téme holokaustu, čiže pokusu fyzicky vyhladiť európske Židovstvo. Práve podobu a spôsob politického prezentovania holokaustu považuje Richard Ned Lebow za „...jednu z tých zaujímavejších – a odhaľujúcich – vlastností národných diskusií.“ (2006: 32)

Pád komunizmu a nové geopolitické usporiadanie sveta boli pre Nemecko prelomovým momentom, ktorý výrazne napomohol k jeho znovuzjednoteniu v roku 1990. Aj v dôsledku ďalších kľúčových medzinárodných udalostí, za ktoré možno označiť pád železnej opony, rozpad Sovietskeho zväzu či koniec bipolárneho rozdelenia sveta, došlo nielen k „vážnym snahám prehodnotiť minulosť“ (Lebow 2006: 35), ale aj k zlomovým zmenám v politickej pamäti národa. (Fogu, Kansteiner 2006: 296) To priamo pôsobilo na zmenu diskurzu politických aktérov, ktorý je pre smerovanie národa

dôležitým, a pomocou ktorého sa najvplyvnejší politici snažia využívať politickú pamäť vo svoj vlastný prospech. Význam politického diškurzu opieram aj o jedného z hlavných autorov, z ktorého budem v práci vychádzať, historika a politológa Jeffreyho Herfa. Podľa Herfa utvárajú verejnú pamäť¹ nacistického obdobia – a to už od „najskorších povojnových dní a mesiacov“ – politickí predstavitelia Nemecka. (1997: 9) Robia tak práve prostredníctvom svojich vyjadrení (či už ústnych alebo písomných), ktorých vybraná časť je hlavným objektom predloženej bakalárskej práce.

Týmito úvodnými slovami sa dostávam k istej odchýlke v zameraní vlastnej práce oproti jej schváleným tézám. Vzhľadom k priemernému rozsahu bakalárskych prác som sa rozhodla vynechať jednu z pôvodne zamýšľaných výskumných otázok: *Aké reakcie akademickej a mediálnej časti spoločnosti vyvolali [názory politických aktérov, resp. ich politický diškurz]?* Domnievam sa, že rozsah mojej práce by mi neumožnil napísať dostatočne hlbokú analýzu, akú by si práve táto otázka žiadala.

Svoju pozornosť v práci zameriam na teoretické ukotvenie metódy analýzy politického diškurzu a jej aplikáciu na výskum continuity a zmeny v diškurze vybraných politických aktérov, ktorý vznikol v nemeckom parlamente medzi rokmi 1990-1998. Cieľom práce je pritom zodpovedať na dve otázky: Akým spôsobom sa k holokaustu vyjadrovali politickí predstavitelia zjednoteného Nemecka? Do akej miery boli názory politických aktérov jednotné a v kontinuite s minulosťou? Bližšie sa k uvedeným výskumným otázkam vrátim v druhej kapitole svojej bakalárskej práce.

Prvé dve kapitoly venujem metodológii, nástrojom analýzy a vymedzeniu pojmov, s ktorými v pracujem. Sú nimi politický diškurz, diskurzívna analýza, politická pamäť, zmierenie, a v neposlednom rade samotný holokaust. V tejto časti práce vysvetlím, prečo som pre svoju analýzu vybrala práve roky 1990 až 1998. Vyjadrím sa tiež k postupu, akým budem vlastnú analýzu vykonávať, a teda aj s akými dátami budem pracovať.

V tretej kapitole sa budem venovať historickému kontextu témy. Práve pomocou tohto kontextu zaznamenám premeny politického diškurzu. Domnievam sa pritom, že k spomenutým premenám dochádzalo ako vo vývoji Nemeckej demokratickej republiky (ďalej tiež NDR), tak aj Nemeckej spolkovej republiky (ďalej tiež NSR).

¹ Verejná pamäť je súčasťou kolektívnej pamäte a všeobecne sa dá chápať ako vnímanie a používanie minulosti verejnosťou (ktorá zahŕňa občanov, ako aj vládu) (Cox 1993: 122).

Posledná kapitola je viac praktická. S pomocou sekundárnej literatúry v nej analyzujem vybrané politické prejavy. V závere tejto kapitoly zhrniem poznatky, ku ktorým ma analýza dovedla a zhodnotím ich celkový prínos pre vlastný predmet výskumu.

1 Teoretické ukotvenie a definícia pojmov

1.1 Diškurz

S termínom „diškurz“ sa spája rozsiahle množstvo definícií. Napríklad pre Howartha a Stavrakakis je to „sociálna a politická konštrukcia, ktorá zakladá systém vzťahov medzi rozdielnymi úmyslami a praxou, pričom vytvára pozície, s ktorými sa jeho sociálni agenti môžu identifikovať.“ (2000: 4) Presné vymedzenie pojmu komplikujú dve skutočnosti. Za prvé, termín je používaný nielen v oblasti politických vied, má svoje miesto aj v sociológii, histórii či v mediálnych štúdiách. Následkom toho sa medzi sebou stretáva hneď niekoľko pojatí diškurzu. Za druhé, tieto pojatia sa od seba líšia aj na základe toho, v akej forme diskurzívnej analýzy sú použité.

Všeobecne možno chápať diškurz ako „spôsob reprezentovania rôznych aspektov sveta,“ ktoré napríklad Norman Fairclough člení na aspekty materiálneho sveta (jeho procesy, štruktúry, či vzťahy), „mentálneho sveta“ (myšlienky a pocity) a sveta sociálneho. Jednotlivé aspekty sveta sú ale znázorňované rozdielne, v závislosti od svojej rozmanitosti. To spôsobuje vznik mnohých diškurzov, ktoré poskytujú rozličné perspektívy pohľadu na svet, sú navzájom prepojené, a znázorňujú vzťahy, ktoré si jednotliví ľudia k svetu vytvárajú. Diškurzy „reprezentujú svet taký aký je“ a akým ho ľudia vidia. Sú dokonca hnacím prostriedkom, ktorý prispieva k vytváraniu imaginárneho, možného budúceho sveta. Obraz takéhoto sveta je odlišný od sveta, v ktorom žijeme, a ponúka možnosť zmeniť súčasný stav vecí určitým vytýčeným smerom. (2003: 124)

Medzi špecifické znaky diškurzu patrí jeho častosť, kontinuita, nepretržitosť, stabilita a premena vo vzťahu k „spôsobu, akým je svet reprezentovaný“ a znázorňovaný, ale aj jeho vzťah s ostatnými prvkami sociálneho života človeka. (Fairclough 2003: 126)

Ako vyplýva z už uvedeného, nie je jednoduché vytvoriť akúsi všeobecnú definíciu pojmu diškurz. Napriek tomu sa domnievam, že sa musím snažiť priblížiť sa k čo najnižšej úrovni abstrakcie a prísne špecifikovať typ diškurzu analyzovaný v práci. V ďalších podkapitolách preto bližšie vymedzím diškurz politický a vyjadrím sa tiež k možnostiam jeho analýzy.

1.2 Politický diškurz

Jednoduchú, avšak nejednoznačnú definíciu pojmu „politický diškurz“ poskytuje politologička Doris Graber. Podľa nej vzniká politická rozprava vtedy, keď „politickí aktéri vo vláde a mimo nej komunikujú o politických záležitostiach a pre politické účely.“ (Graber 1981: 196) Popri takejto definícii je ale nutné uvedomovať si úskalia, ktoré sa s ňou spájajú, a podrobne vysvetliť mnohoznačnosť, ktorá pojem „politický diškurz“ obklopuje. To znamená v prvom rade správne uchopiť a definovať pojem „politický aktér,“ jeho činnosť a význam.

1.2.1 Aktéri politického diškuru

Všeobecne by sa malo k preberaniu definícií termínu „politický diškurz“ pristupovať s rezervou. Ako uvádza Wilson, „v mnohých definíciách sú takmer všetky diškury považované za politické, z čoho sa dá vyvodiť, že všetky analýzy diškuru sú potenciálne politické, a preto v určitej úrovni sú všetky diskurzívne analýzy politickým diškurzom. (2008: 398) Už z tejto citácie je zrejmé, že s takto nejasným konceptom politického diškuru je ťažké pracovať, a práve preto je potrebné stanoviť si jeho hranice.

Politická rozprava je v prvom rade „identifikovaná svojimi autormi“ (Dijk 1995: 12), tzn. profesionálnymi politikmi, či politickými inštitúciami, akými sú prezident, predseda vlády, parlamentu, či politických strán, členovia vlády, či politickí stúpenci, všetci pôsobiaci v politickom prostredí a usilujúci o dosiahnutie vytýčených politických cieľov. (Wilson 2008: 398) Politici zvolení alebo menovaní do úradu a platení za svoje politické aktivity sú síce kľúčovými, avšak nie jedinými aktérmi politického diškuru. Účastníkmi môžu byť aj jeho prijímatelia, medzi ktorých patria obyvatelia štátu, teda verejnosť. Voliči, nátlakové skupiny, či demonštranti sa môžu do politického procesu a aktivít istým spôsobom zapájať. „Identifikovanie takýchto praktík [politických aktivít] všetkými účastníkmi politických procesov“ spôsobuje obrovské rozšírenie termínu „politický diškurz.“ (Dijk 1995: 12-13)

Aby výskum politických rozpráv na niečo slúžil, je nutné správne si ohraničiť, ktorým konkrétnym politickým aktérom sa takýto výskum bude venovať. Podľa Teun van Dijka je účinné zamerať sa nielen na povahu vybraných aktérov, ale aj na povahu „aktivít, alebo postupov a zvyklostí,“ ktoré vybrané „politické texty a reč“ uskutočňujú. Vhodné je tak isto zaradiť účastníkov do skupín, a z nich si pre výskum určiť tie skutočne relevantné. Jednou z možností, ako skupiny vytvoriť, je skúmať pravidelné

pôsobenie politických aktérov v politických procesoch, akými sú napríklad vládnutie, zákonodarná činnosť, protestovanie, volebná, či opozičná činnosť. Ďalej treba dbať na to, aby politické aktivity daných skupín mali „politické funkcie a dôsledky,“ teda určitý dopad na spoločnosť. Ohraničenie možno dosiahnuť aj prostredníctvom definovania toho, kde a pri akej príležitosti sa vlastne „politická reč“ a dialógy odohrávajú, a do akého kontextu sú zasadené. Takýmito miestami môžu byť parlamentné zasadania, stretnutia vlády, volebné kampane, politické zhromaždenia, protestné demonštrácie, a pod. Je nesprávne pracovať pod záštitou sloganu „individuálne je politické,“ pretože v takom prípade by bolo možné pod pojem politický diškurz zahrnúť aj lekársky alebo vzdelávací prejav, ktoré svojim spôsobom zasahujú a účinkujú v životoch jednotlivých občanov štátu (tak ako to robí diškurz politický). (1995: 13-15) Podľa mienky Wilsona je síce pri stanovovaní toho „politického“ náročné dodržať exaktne vymedzené hranice, no tento proces predstavuje výhodné východisko. (2008: 399)

Označenie diškurzu prívlastkom „politický“ naznačuje, že jeho analýzu nie je možné založiť výhradne na diskurzívnych vlastnostiach. Je potrebné vykonať aj „systematickú kontextovú definíciu na základe toho, v akom politickom systéme, organizáciách, usporiadaní pomerov, a za existencie akých poznatkov a aktérov v systéme“ politický diškurz vzniká. To znamená, že je dôležité poznať „úlohy a postavenie jeho účastníkov, ciele a zámer jeho aktérov,“ apod. (Dijk 1995: 19)

1.2.2 Politický diškurz ako forma politickej činnosti

Chápanie politického diškurzu ako „pevného podložia politického procesu“ je založené na všeobecných širokých prístupoch k diškurzu samotnému ako k „forme sociálnej akcie a interakcie.“ (Dijk 1995: 20)

Na základe vyššie uvedených poznatkov Van Dijk zaznamenal, že politická činnosť, ktorá je vykonávaná „textom a rečou“ znamená viac ako len prosté vnímanie a produkovanie diškurzu v určitom politickom kontexte politickými aktérmi. Van Dijk túto tézu vysvetlil na príklade parlamentného prostredia: rozpravy, ktoré sa v ňom odohrávajú sú politickými len vtedy, keď spĺňajú niekoľko predpokladov. Diškurz musí byť „funkčný v rámci parlamentnej debaty,“ prednášaný nahlas, určitému publiku a v čase na to určenom (s výnimkou povolenej argumentácie ad hoc), tematicky zhodný s aktuálne diskutovanými bodmi. Prednesené príspevky musia byť nahrávané a mali by byť sprístupnené širokej verejnosti. Aktér za ne nesie politickú zodpovednosť (angl. „*political accountability*“), a to buď v pozícii predstaviteľa parlamentu, alebo určitej

politickej strany. Môže dochádzať aj ku korekcii zaznamenaných výpovedí, najmä v prípade rozhovorov poskytovaných médiám. (1995: 20-22)

Van Dijk však do problematiky definovania politického diškurzu vnáša aj analýzu prostredia kampaní, propagácie, agitácie, či prieskumov verejnej mienky, do ktorého nepresahuje „oficiálna administratíva politických aktérov, teda vládnutie, zákonodarná činnosť,“ a upozorňuje, že aj v ňom dochádza k „rozsiahlym diskurzívno-politickým procesom“. Pre uskutočnenie dôkladnej analýzy je nutné za súčasť politického diškurzu považovať aj tzv. diskusie „off-record,“ za predpokladu, že sú politickými v širšom slova zmysle, a môžu byť funkčnou súčasťou prípravy rečníkov, výmeny informácií a vzájomného presvedčovania a argumentácie v parlamente. (1995: 22) Aj s ohľadom na neoficiálne a nezaznamenané diskusie v parlamente je stále nevyhnutné mať na zreteli stanovenú skupinu Dijkových kritérií, ktoré majú „priamu funkčnú úlohu vo forme politickej činnosti v politickom procese.“ (Dijk 1995: 23) Aby bolo možné označiť diškurz za politický, vyjadrenia musia spĺňať všetky kritériá.

1.2.3 Politický jazyk a manipulácia

Vo svojom článku *Political Discourse* píše John Wilson o tendencii politických aktérov používať v politickej reči manipulačné prostriedky. Prostredníctvom nich sa títo aktéri stávajú schopnými manipulovať realitu, aby dosiahli zvolené politické ciele. Tento proces prebieha pomocou skrývania negatívnych aspektov skutočnosti tak, aby občania nevideli reálnu pravdu (2008: 400). Veľmi často je k tomu používaná tzv. metóda vetnej redukcie (angl. „*method of propositional reduction*“). Prostredníctvom nej dochádza, stručne povedané, k „zjednodušovaniu sveta“. Učebnicovým príkladom tejto metódy je také správanie politických aktérov, ktorým sa dokážu zbaviť vlastnej zodpovednosti za určitý problém rozšírený v spoločnosti odkazovaním na chyby svojich predchodcov, ktorých politická stratégia a výkon moci majú byť údajne hlavnou príčinou vzniku problému. (Schäffner, Porsch 1993: 43)

Fenomén manipulácie a zjednodušovania v politickom diškurze možno prepojiť s ním späťou politickou pamäťou. Politickí aktéri s touto pamäťou často voľne pracujú. Dokážu tak pomocou zahmlievania spomienok brániť nepriateľstvu vnútri národa či navonok, alebo prostredníctvom prebratia politickej zodpovednosti za minulosť uvoľniť napätie v spoločnosti. V opačnom prípade môžu napríklad výzvou k prenasledovaniu nepriateľov prispievať k stimulácii agresie medzi občanmi. (Müller 2002: 21-22) Bližšie sa ku konceptu politickej pamäte dostanem v jednej z nasledujúcich podkapitol práce.

1.3 Analýza politického diškurzu

Vít Beneš vníma diskurzívnu analýzu ako niečo, čo „...skúma, akým spôsobom ľudia skrze text či súbor textov konštruujú zmysel a význam objektov a aktivít sociálneho sveta.“ (2008: 93) Toto slovné spojenie nie je ustálené, a podobne ako slovo „diškurz“ sa spája s veľkým množstvom významov. (2008: 93) Diskurzívna analýza bývala vždy využívaná skôr v sociológii, filozofii, literárnej teórii či psychológii. Do politických vied prenikla neskôr, a ešte dodnes nie je možné hovoriť o tom, „...že by existovala o metóde diskurzívnej analýzy v politických vedách ustálená predstava“. (Beneš 2008: 93) Na jednej z jej foriem, politickej diskurzívnej analýze, sa pokúsim odhaliť jej vlastnosti a význam pre politickovedný výskum.

V prvom rade je dôležité si uvedomiť, že podrobovanie politického diškurzu analýze nie je to isté ako vykonávanie politickej analýzy. Začiatkom 90. rokov 20. storočia predstavovala analýza politického diškurzu (angl. „*political discourse analysis*“, ďalej aj PDA) pre politických vedcov niečo, čo mnohí ani nenazývali metódou, ale akousi „novou medzidisciplínou, ktorá do seba zahŕňa aj politickú vedu.“ (Dijk 1995: 37) Politický text a hovorený prejav, ktorý je hlavným predmetom PDA chápali politológovia ako dočasný fenomén bez vlastnej hodnoty. Zároveň ho považovali za nespoľahlivý objekt pre vedecké skúmanie. Vedeckú hodnotu mala podľa nich len textom prenášaná informácia. (Silverman 2007: 119)

Dôležitosť a význam diskurzívnej analýzy pre politiku spočíva v skutočnosti, že „mnoho spôsobov politickej činnosti, často zahŕňa zaoberanie sa diskurzívnymi postupmi.“ Dokonca aj politickí vedci, ktorí nezameriavajú svoj výskum na politickú komunikáciu alebo rétoriku by mali prijať fakt, že množstvo, až väčšina, politických činov a udalostí je tvorená textom a rečou („*consist of text and talk*“). (Dijk 1995: 37-38) Je na mieste položiť si otázku, čo robí diskurzívnu analýzu politických udalostí tak významnou, čo PDA ponúka a ako obohacuje náhľad politických aktérov na politický proces. Podľa van Dijka dokáže analýza štruktúry politického textu a reči ukázať a obhájiť svoj význam pre politickú vedu tým, že odhalí a detailne preskúma *kontextové funkcie* („*contextual functions*“) rôznych štruktúr a stratégií textu a reči. (1995: 38) O kontexte politickej reči a jeho úlohe som pojednávala už vyššie.

Pri politických prejavoch a dialógoch je bežným zvykom vyplňať reč „skrytými vlastnosťami“ (akými sú napríklad metafory používané namiesto reálnych priamočiarych výrazov), ktoré pri použití v určitom kontexte fungujú určitým spôsobom

a dokážu ovplyvniť verejnosť a jej mienku. PDA nepomáha len odhaľovať skryté textové a rečové vlastnosti, ktoré sa môžu objavovať v diskusiách napríklad o imigračnej politike štátu a názoroch na prisťahovalcov, prostredníctvom ktorých dokážu politickí aktéri pôsobiť na stimuláciu negatívnych nálad v spoločnosti. Analýza diškurzu tu má svoj význam: dokáže prispieť k obrane pred takýmito potenciálne nebezpečnými skrytými vlastnosťami. Snaží sa rovnako odpovedať na otázku, prečo máva politický aktér tendencie používať namiesto priamočiareho spôsobu vyjadrovania sa také rečové výrazy, ktoré celú jeho výpoveď zahmlievajú. Rovnako odhaľuje politické zámery, funkcie, poznatky a ich kontext. Politický diškurz je často vôbec jediným dôkazom o existencii spomínaných skrytých textových štruktúr. (Dijk 1995: 38-40) Nakoniec PDA poskytuje detailné nahliadanie do procesov vytvárania agend a politik, ktoré sú procesmi diskurzívnymi, ako aj do vzťahov medzi politikou, médiami a verejnou mienkou. (Dijk 1995: 44)

Fenomén manipulácie reči, ktorý som popisovala v predošlej podkapitole, je veľmi dôležitým prvkom metódy PDA. Pre takúto analýzu je totiž jedným z kľúčových cieľov hľadať (a pokiaľ možno tiež nájsť) také miesta v ústnych či písomných prejavoch politikov, kde je výber jazyka zámerne manipulovaný kvôli snahe vyvolať určitý politický účinok. (Wilson 2008: 410)

Detailná analýza politického diškurzu všeobecne napomáha k porozumeniu diskurzívnych zvyklostí, akými sú napríklad parlamentné debaty, zasadania vlády, hlas opozičných strán, tvorba zákonov, či byrokratická činnosť. Rovnako však odkrýva vzťahy medzi týmto špecifickým diškurzom a politickým a sociálnym kontextom, možný účinok na širokú verejnosť, či reálnu zložitosť politických procesov, inštitúcií a systémov. Aby som to zhrnula, analýza sa venuje otázkam a problémom, o ktorých rozprávajú a píšú politickí aktéri, a tomu, ako diškurz a poznatky týchto aktérov ovplyvňujú politické konanie a štruktúry. (Dijk 1995: 41-42)

Na význam PDA by som chcela na záver poukázať aj prostredníctvom van Dijkovho prehodnotenia svojej vlastnej tézy o rozdiel medzi politickou analýzou a analýzou politického diškurzu. Sám Dijk nakoniec PDA povýšil na formu politickej analýzy. Vyhlásil, že sa všetko odvíja od držby politickej sily. Kto totiž „politický diškurz kontroluje, kontroluje do určitej miery aj verejnú mienku.“ (Dijk 1995: 44)

1.4 Politika a pamäť

Po páde železnej opony nastalo v Európe, a tiež za jej hranicami, obdobie obrovských zmien, ktoré prebiehali vo všetkých oblastiach života spoločnosti. Pohľad ľudí a národov smeroval vpred, skôr ako o minulosti sa premýšľalo o budúcnosti a možnostiach ďalšieho vývoja. Popri tom sa ale opätovne do povedomia dostávali a významne vyčnievali „nevyriešené otázky vzťahujúce sa k minulosti, často viazané na etnicitu, identitu a nacionalizmus.“ (Verovšek 2008: 2-3) Spomienky a skúsenosti minulosti zohrávajú pri formovaní, tvarovaní a udržiavaní stanovísk a smerovania v prítomnosti špecifickú úlohu. (Lebow 2006: 4)

Aby som dokázala správne porozumieť politickému diškurzu vznikajúcemu v určitom prostredí v špecifickom období, a vedela ho analyzovať, musím sa súčasne zaoberať pamäťou politických aktérov v tomto prostredí. Objasnením pojmu politická pamäť sa dostanem k jeho vzťahu k podobe politického diškurzu vytváraného najvyššími politickými aktérmi, či k stavu demokracie v štáte ako takej. Na tento vzťah by som chcela aplikovať tézu, ktorá vyplynula z viacerých súčasných štúdií, že schopnosť čeliť minulosti je úzko prepojená s demokratizáciou (či úrovňou demokracie) a je jej dôležitým predpokladom. (Lebow 2006: 5) (Schwelling 2012: 9)

1.4.1 Politická pamäť

Čo sa v politike odohráva pri procesoch výberu určitých udalostí z minulosti a ich následnom povyšovaní na udalosti významné pre vývoj štátu? Ako sa politická pamäť formuje a ako pri tomto výbere pracuje? Prečo a na základe čoho politickí aktéri niektoré udalosti z minulosti úmyselne či nechcene ignorujú?

Pamäť budem v tejto práci chápať ako súhrn toho, čo si ľudia myslia, že si pamätajú. Dôležitou súčasťou pamäte a rozepamätávania je však snaha vlastné spomienky nielen uchovávať, ale aj podporovať a predkladať tým druhým. Termín „politická pamäť“ je ťažko definovateľný, pretože potrebuje špecifické určenie a ohraničenie, aby pri práci s ním nedochádzalo k zavádzajúcim nepresnostiam a chybným záverom. Verovšek si v tejto súvislosti všimá, že mnohí autori zaoberajúci sa politickou pamäťou nepracujú s týmto pojmom konceptuálne, i keď ho otvorene vo svojich prácach používajú. Na druhej strane stoja zas tí, ktorí sa prepojeniu pamäte a politiky venujú extenzívne aj bez toho, aby tento vzťah pomenovávali daným termínom. (2008: 15)

Politická pamäť sa vyznačuje „užívaním súťaživých interpretácií minulosti politickými aktérmi.“ (Verovšek 2008: 21) Rozdielne výroky (skupín) politických aktérov ukazujú, že na minulosť nebýva nazerané rovnako. Podľa Verovšeka je pri definovaní politickej pamäte dôležité zdôrazňovať práve jej súťaživosť, rovnako ako aj jej striktné politické ohraničenie a zasadenie súťaživých interpretácií dejín do jasne politického kontextu. (2008: 29)

Politickí aktéri, ktorí vytvárajú a prezentujú politickú pamäť sa snažia ovplyvňovať druhých ľudí, verejnosť. Týmito aktérmi nemusia byť len individuálni politici, ale aj politické strany, vládne a iné politické inštitúcie. Tak sa dostávam ku konceptu inštitucionálnej pamäte, ktorý v diele *The Politics of Memory in Postwar Europe* jeden z jeho autorov popísal ako „snahy politických elít, ich podporovateľov a oponentov skonštruovať významy minulosti a zoširoka ich propagovať, či predstavovať ďalším členom spoločnosti.“ (Lebow 2006: 13) Diskurz, ktorý vznikne na základe takýchto snáh následne dokáže vplývať na spôsob, akým ľudia myslia a vyjadrujú sa, určovať hranice politickej prípustnosti, a býva formovaný a kontrolovaný politickými lídrami. Rovnako sa využíva na ospravedlňovanie a podporovanie (sporných) politických zámerov. Všetko prebieha ako proces odhora dolu, kedy spomínané politické elity vytvárajú a prenášajú spomienky k skupinám ľudí, či jednotlivcom: tu sa prejavuje interakcia medzi inštitucionálnou a individuálnou pamäťou. (Lebow 2006: 10)

Téza kontroly a tvarovania spomienok spoločnosti držiteľmi a vykonávateľmi moci však nie je definitívna. Vágnou ju robí fakt, že všetci politickí aktéri pôsobia v určitom politickom a kultúrno-spoločenskom prostredí, ktoré ovplyvňuje ich samotných. (Lebow 2006: 28) Od tohto prostredia a od procesov, ktoré sa v jeho vnútri odohrávajú, ich nie je možné izolovať. (Verovšek 2008: 29) Verovšek taktiež oponoval stanovisku Herberta Hirscha o kontrole pamäte ako o nástroji politickej moci: a síce, že politickú moc držia práve tí, ktorí manipulujú pamäťou a hodnotovými symbolmi určitej spoločenskej skupiny. (1995: 23) Verovšek poukázal na existenciu ďalších aktérov, ktorí sú rovnako schopní vplývať na pamäť národa. Patria medzi nich napríklad kultúrni predstavitelia. Nezanedbateľný vplyv si v spoločnosti udržiavajú aj napriek tomu, že nepochádzajú z prostredia politiky, nie sú politikou priamo určovaní, či nemajú politické zábery. (2008: 16)

Lebow pritom už dva roky pred Verovšekom napísal o tom, že prípadné hlasné návrhy na zmenu a prehodnotenie pamäte často prichádzali od ľudí, ktorí boli síce uzatvorenou elitou akademikov, umelcov, žurnalistov, scenáristov, filmárov, či

študentov, ale zároveň boli značne vzdialení „pákam politickej moci.“ (2006: 21) Dodal, že práca s politickou pamäťou je preto nepredvídateľná a závislá na smerovaní štátu. (2006: 27)

Jedným z prelomových bodov v politickej pamäti Nemecka bol moment jeho znovuzjednotenia na konci roku 1990. V nasledujúcej podkapitole sa venujem bližšiemu špecifikovaniu dôvodov pre výber obdobia práve medzi rokmi 1990-1998.

1.5 Vláda Helmuta Kohla po roku 1990

Začiatkom októbra roku 1990 bolo bývalé Východné a Západné Nemecko² opätovne zjednotené. Tento akt sa stal zlomovým bodom v modernom vývoji Nemecka a jeho národa: po páde komunizmu v bývalej NDR sa štát začal demokratizovať, medzinárodné postavenie Nemecka sa po odstránení bipolárneho medzinárodného systému výrazne zmenilo. Pre zmenu či kontinuitu v tvorbe diškurzu o holokauste boli udalosti priaznivé v tom, že Nemecko ako jednotný celok dostalo príležitosť začať od znovu. Skončil sa boj konfliktných ideológií, ktoré sa na formovaní politického diškurzu o holokauste európskych Židov podieľali, a nemecká spoločnosť dostala v slobodnom zjednotenom štáte možnosť pristupovať k holokaustu ako celok.

Pred reunifikáciou Nemecka bola medzi jeho dvoma časťami prítomná akási „morálna“ rivalita, ktorá pretrvávala už od vzniku samostatných štátov v roku 1949. Vtedy si vinu a zodpovednosť za zločiny holokaustu kládli buď obe krajiny navzájom, teda Spolková republika Nemecko (ďalej aj SRN) aj Nemecká demokratická republika obviňovali „toho druhého“ (tým „druhým“ bola vždy susedná nemecká republika) (Niven 2006: 1), alebo Nemci ako národ zo všetkého vinili nacistov, a tí zas obviňovali výlučne Adolfa Hitlera. V medzinárodnom spoločenstve boli za páchatel'ov všetkých neprávostí rokov 1933-1945 prirodzene považovaní Nemci. (Lebow 2006: 21) Po roku 1990 dostal nemecký národ možnosť nájsť spoločnú cestu k reflektovaniu holokaustu a k uvedomeniu si jeho významu. Rovnako mohol jednotne čeliť hlasom revizionizmu.

S geopolitickými a spoločensko-politickými zmenami sa premieňali aj politické elity Nemecka, vládnuce orgány a inštitúcie, politické strany. V „novej Európe“ bol na diškurz najvyšších politických predstaviteľ'ov štátu kladený špecifický dôraz. Dôvodom

² Výrazy *Východné a Západné Nemecko* (angl. *East and West Germany*, nem. *Ostdeutschland* a *Westdeutschland*) sú historické a neoficiálne označenia pre územia bývalej Nemeckej demokratickej republiky a Spolkovej republiky Nemecko, ktoré sú dodnes bežne používané v odbornej literatúre aj publicistike.

boli napríklad obavy, že nacizmus a jeho zločiny budú medzi „energickými diskusiami o nedávnejšej komunistickej minulosti“ marginalizované. (Niven 2006: 148) Rok 1990 považujem za míľnik, v ktorom nevyhnutne došlo k zmenám ako na medzinárodnej úrovni, tak aj v samotnom Nemecku. Tie nastali veľmi pravdepodobne aj v politickom diškurze o holokauste. V nasledovných dvoch kapitolách zaznamenám všetky zmeny, ku ktorým v tejto oblasti došlo, ako aj faktory, ktoré ostali zachované.

K tomu, aby som si vybrala rok 1998 ako druhú hranicu pre svoj výskum ma viedol jeden – domnievam sa, že dostatočne kľúčový – dôvod: výmena vládnej koalície, ktorá znamenala koniec šestnásťročnej vlády kancelára Helmuta Kohla.

Zmena vlád je dôležitá preto, že každý z vládnych politických subjektov (kancelárov) mal a navonok prezentoval rozdielne názory a argumenty ohľadom významu holokaustu, a viny a utrpenia nemeckého obyvateľstva počas druhej svetovej vojny. Najbadateľnejší rozdiel medzi diškurzom Helmuta Kohla a Gerharda Schrödera bol v tom, ako odlišne prezentovali dôležitosť holokaustu. Helmut Kohl jeho udalosti zovšeobecňoval a pripodobňoval k zločinom Jednotnej socialistickej strany Nemecka (ďalej aj SED) počas obdobia komunizmu v NDR. Naopak Gerhard Schröder vyzdvihoval ich výnimočnosť, resp. neporovnateľnosť. (Niven 2006: 7)

Postavenie holokaustu sa podľa Langenbachera po roku 1998 v – aj politickej – pamäti v Nemecku zmenilo. Langenbacher uviedol, že po roku 1998 síce holokaust v centre pamäte ostal, ale bol chápaný rozdielne a jeho výskyt v diškurze bol obmedzenejší. (2010: 48)

1.6 Zmierenie ako proces

Prečo sa vlastne zaoberať diškurzom politikov v súvislosti s udalosťami holokaustu? Ako som už poznamenala vyššie, spôsob narábania s politickým diškurzom vypovedá o veľkosti (uvedomovania si) sily politického aktéra a ukazuje, ako takýto aktér dokáže narábať s verejnou mienkou, a do akej miery je schopný ju istým spôsobom ovplyvniť.

V spojitosti s holokaustom je kľúčový aj ďalší aspekt politického diškurzu: pomocou takéhoto diškurzu politický aktér prispieva k procesu zmierenia spoločnosti s minulosťou. Zmierovací proces sa začína už tam, kde sa o problémoch a utrpených krivdách začalo hovoriť. Je podstatné chápať zmierenie – lepšie povedané vyrovnanie sa s minulosťou – ako proces odohrávajúci sa kontinuálne, a to v rôznej intenzite. Jeho zavŕšenie sa však zdá byť utopickou predstavou. Zmierenie je cesta, po ktorej je nutné

ísť aj v prípade, že koniec nie je v dohľadne. Každý neúspešný pokus o zmierenie napätia totiž môže prispieť minimálne k sformovaniu požiadavky, na základe ktorej si spoločnosť uvedomí, že je nutné za niečo sa ospravedlniť. Je to dlhodobý proces, ktorý navyše býva odštartovaný buď okamžite po vykonaní krivdy, alebo až v obrovskej časovej vzdialenosti od obdobia neprávostí. (Schwelling 2012: 16-18)

Proces zmierenia sa týka spoločnosti ako celku. Občianska spoločnosť ako taká sa na jeho priebehu podieľa už od začiatku 20.storočia, od kedy sa zároveň zvyšoval význam účasti občanov na verejných záležitostiach. To celé súviselo s aktivitou bežných občanov vo vojnách či účasťou na neprávostiach, kde pôsobili v rolách obetí, páchatel'ov alebo nečinne prizeraúcich sa. (Schwelling 2012: 13-14) Musíme si uvedomiť, ako veľmi je občianska spoločnosť previazaná s politickou sférou. O tom pojednám bližšie v nasledujúcej kapitole.

2 Metóda aplikovaná na predmet analýzy

V prvom rade by som rada definovala pojem „holokaust.“ Ten chápem ako „súčet všetkých protižidovských akcií vykonávaných nacistickým režimom medzi 1933 a 1945: od odňatia právneho a hospodárskeho postavenia nemeckým Židom v 30. rokoch 20. storočia, izolácie a vyhladovania [Židov] v rôznych okupovaných krajinách, po zavraždenie približne šiestich miliónov Židov v Európe.“ Holokaust je súčasťou širokej skupiny „aktov útlaku a vraždy“ rôznych politických a etnických skupín po celej Európe. (The Holocaust... 2014: 1) Špecificky na Židov sa zameriavam z toho dôvodu, že práve k nim mali nacisti „výnimočný postoj,“ keď za jeden zo svojich hlavných cieľov vyhlásili „vyhladenie európskeho židovstva.“ (The Holocaust... 2014: 1) Boli jedinou skupinou prenasledovaných, ktorú chcel Hitlerov režim vyhladiť úplne celú.

Vo svojej práci skúmam prejavy kľúčových politických aktérov, medzi ktorých radím spolkového prezidenta, kancelára a predsedu kľúčovej opozičnej strany. Domnievam sa, že politická činnosť, a od nej sa odvíjajúci politický diskurz tejto skupiny politických aktérov má najreálnejší vplyv v nemeckom politicko-spoločenskom prostredí a poskytuje verejnosti viacstrannú konfrontáciu rôznych (konfliktných) postojov a názorov. Pri popisovaní vývoja politického diskurzu v NDR zohľadňujem diskurzívnu konfrontáciu medzi prezidentom, generálnym tajomníkom a najsilnejšími opozičnými hlasmi, ktoré v určitých obdobiach komunistický diskurz najviac ovplyvňovali.

Z predchádzajúceho odseku vyplýva, že sa venujem individuálnej úrovni analýzy politického diskurzu, teda pracujem s jednotlivými textami a rečovými vyjadreniami vybraných politických aktérov: „Individuálna úroveň analýzy je stavebným kameňom pre vykonávanie výskumu na akejkoľvek vyššej úrovni analýzy.“ (Verovšek 2008: 25) Premenu diskurzu posudzujem aj z hľadiska tézy Jeffreyho Herfa, ktorú v knihe *Memory and Power in Post-War Europe* pripomína Müller: „vysoká politika,“ teda vyjadrenia prezidentov a kľúčových politikov, majú pre spoločnosť rozhodujúci význam. (2002: 22)

Vychádzam tiež z predpokladu existencie dominantného politického diskurzu, ktorá vyplýva z existencie dominantnej politickej kultúry v štáte. Táto kultúra však nemusí byť len trvalo silnou (keď prejavuje schopnosť marginalizovať opozičné skupiny a nepodľahnúť ich snahám o ovplyvnenie dominantného diskurzu), ale aj slabou (ak nie je schopná takéto opozičné skupiny asimilovať) (Gastil 1992: 479)

V práci zohľadňujem schopnosť politických aktérov podliehať vonkajším, často podvedomým, vplyvom. Patria medzi ne kultúrne, či celospoločenské faktory nezamerané primárne a prísne na politiku, ktoré pôsobia na vnímanie, politickú pamäť a tvorbu diškurzu týchto aktérov. Dané faktory však budem brať do úvahy len za predpokladu, ak politickí aktéri uznali, že sa nimi cítili ovplyvnení. (Verovšek 2008: 6)

Najvyšším zastupiteľským orgánom občanov je parlament, je „membránou medzi spoločnosťou a štátom.“ Rovnako je „v liberálno-demokratickom pojatí miestom, kde má pri rokovaní politikov dochádzať k sprostredkovávaniu názorov občanov.“ (Dubiel 1999: 13) Sarkin a Daly si všímajú zmenu v chápaní politických javov ako výsadných záležitostí politických lídrov: tieto javy už dávno nie sú ich exkluzívnym polom pôsobnosti, účastní sa ich aj obyvateľstvo štátu ako celok. (2004: 684) Parlament sa preto ponúka ako veľmi vhodné a potrebné miesto pre analýzu podôb politického diškurzu. Jeho volení členovia sú totiž do istej miery nútení ohliadať sa na potreby a požiadavky svojich voličov. To vplýva aj na podobu nimi tvorených textov a hovoreného slova.

Vzťah občan – politik je v liberálno-demokratickej spoločnosti zásadný, preto skúmam tvorbu politického diškurzu v spolkovom parlamente Nemecka, resp. v komore „Bundestagu.“ Zameriavam sa aj na parlamentné príspevky spolkových prezidentov. Nemecký prezident je rovnako previazaný s obyvateľmi: prostredníctvom svojej reprezentatívnej úlohy, a do istej miery aj skrze nepriamu voľbu. Volený je spolkovým zhromaždením, ktorého polovicu členov tvoria volení poslanci, a pri vstupe do úradu prisahá „...zasvätiť svoje snaženie blahu nemeckého ľudu, podporovať jeho prosperitu, chrániť ho pred ujmom... a byť spravodlivý ku všetkým.“ (Grundgesetz 2012: 15)

Po druhej svetovej vojne bol vytvorený taký systém medzinárodných vzťahov, ktorý nepripúšťa víziu štátu ako nepriepustne uzatvorenej samostatnej jednotky. To znamená, že demokratické štáty sú do istej miery vystavované konfrontácii s medzinárodnými udalosťami a ovplyvňované medzinárodným vývojom. Aj keď sa tento vplyv v určitej výške odráža aj na podobe politického diškurzu a v procese tvorby politiky pamäť, pri skúmaní predmetu mojej práce naň nebudem brať ohľad. Na diškurz sa pozerám ako na prvok vytváraný vnútri štátu a pre národnú spoločnosť. Rozsah práce mi nedovolí venovať sa medzinárodným faktorom pôsobiacim na tvorbu tohto diškurzu. Pritom Lebow napísal, že vonkajší tlak na Nemecko ohľadom reflektovania holokaustu a vyrovnávania sa s jeho odkazom bol v štáte badateľný, a to v jeho západnej časti už od konca 40. rokov 20. storočia. Tiež ale pripomenul, akú veľkú

úlohu tu hrala, a stále hrá, vnútorná motivácia. Príklad možno vidieť v stratégii Konrada Adenauera, ktorý bol po vzniku SRN ochotný prijať zodpovednosť za holokaust a vyplatiť Izraelu reparácie, aby zabezpečil novovzniknutému štátu legitímnosť a podporu od západných krajín. (2006: 32)

Analyzovanie snáh politických aktérov prijímať a reflektovať požiadavky spoločnosti, a ovplyvňovať jednak pamäť, ako aj verejnú mienku spoločnosti je náročné. Značne problematické je tiež definovanie reálnych účinkov politického diškurzu na spoločnosť. Tento predpoklad zmenil smerovanie mojej bakalárskej práce načrtnuté v jej projekte. Po hĺbkovom preskúmaní problematiky som vyhodnotila, že prvotným predpokladom k tomu, aby som dokázala analyzovať dopady politického diškurzu na verejnú mienku, je vypracovanie teoretického podkladu, ktorý mi bude slúžiť ako základ pre ďalšiu obširnejšiu analýzu.

2.1 Výskumné otázky

Práca má cieľ zodpovedať na už v úvode spomenuté dve výskumné otázky:

1. Ako prezentovali politickí aktéri Nemecka holokaust Židov, nemecký podiel na ňom a jeho miesto v nemeckých dejinách a kolektívnej pamäti národa?
2. Do akej miery boli názory politických aktérov jednotné a v kontinuite s minulosťou?

V práci predpokladám, že najväčšiu kontrolu nad politickým diškurzom držia hlavní predstavitelia štátu. Rovnako predpokladám, že na tému holokaust diskutovali títo vybraní aktéri s oveľa väčšou intenzitou, ako kedykoľvek pred rokom 1990. Inými slovami, v politickom diškurze Nemecka po roku 1990 začal hrať holokaust kľúčovú úlohu. Posledný predpoklad je najodvážnejší: holokaust a otázka vyrovnávania a zmierovania sa s minulosťou zaujali v politickej pamäti a diškurze po roku 1990 centrálné miesto, pretože mali slúžiť ako základ budovania legitimity a identity demokracie v znovuzjednotenom štáte (König 2003: 154), resp. hrať významnú úlohu pri „...vytváraní a udržiavaní demokratických noriem a inštitúcií.“ (Gastil 1992: 494)

Kontinuita s minulosťou sa po roku 1990 odráža už vo vláde Helmuta Kohla, ktorý po celé skúmané obdobie zaujímal post kancelára SRN. Od tohto, a od spomínanej schopnosti diškurz kontrolovať, možno odvinúť predpoklad, že politický diškurz o holokauste sa po zjednotení NDR s NSR vo veľkej miere nezmenil. Na to, aby som potvrdila, či vyvrátila tento predpoklad, budem diškurzu Helmuta Kohla venovať najväčšiu pozornosť zo všetkých. Budem taktiež dbať na názory najsilnejšej opozičnej

strany SPD, u ktorých je pravdepodobné, že diškurzu CDU odporovali. Zaujímavé bude pozerat' sa aj na výroky prezidentov: obaja boli zvolení za stranu CDU.

2.2 Práca s dátami

Predpokladom metódy PDA je práca s dátami. Preto ich v tejto časti presne definujem. Podľa Tonkiss je hlavným krokom predchádzajúcim akejkolvek analýze položiť si nasledovné otázky: „O čom je výskum?“ „Aké sú moje dáta?“ „Ako si tieto dáta vyberám a zhromažďujem?“ (2012: 409) Pre mňa sú dátami politické vyjadrenia, ktoré reflektujú stanoviská politických aktérov k skúmanému problému.

Dáta som vyberala nasledujúcim spôsobom: Pretože som si ako prostredie skúmania, kde dochádza ku vzniku politického diškurzu, vybrala nemecký parlament, bude mojim výskumným zdrojom Dokumentačný a informačný systém nemeckého parlamentu (*Dokumentations- und Informationssystem – DIP*). Ten dokumentuje parlamentné dianie zachytené v tlačivách a stenografických správach. Tento systém umožňuje obsiahly a dôkladný rešerš na základe uvedenia volebného obdobia (12. a 13. volebné obdobie), autorov príspevkov (Kohl, Vogel, Engholm, Scharping, Lafontaine, Weizsäcker, Herzog), a výberu kľúčových slov z abecedného zoznamu. Vo výskume mi budú pomáhať aj relevantné sekundárne zdroje. Johannes Rauh som v zozname autorov príspevkov neuviedla zámerne. Síce po krátky čas zastával post predsedu SPD, ale nebol doň zvolený. Túto funkciu prevzal po tom, ako odstúpil Björn Engholm a vykonával ju len jeden a pol mesiaca, kým nebol novým predsedom zvolený Rudolf Scharping.

V DIP som si prešla abecedný zoznam všetkých slov, ktoré boli v oboch volebných obdobiach v parlamente použité. Snažila som sa nájsť také kľúčové slová, ktoré by sa čo najviac týkali môjho výskumu. Spomedzi približne 110 vhodných slov som vyrešeršovala 22 najrelevantnejších. Sú nimi „Auschwitz“, „Birkenau“, „Elimination“ (eliminácia), „Genocid“ (genocída), „Geschichte“ (dejiny/história), „Gewalt“ (násilie), „Greuel“ (ohavnosť), „Grauen“ (hrôza), „Hitler“, „Holocaust“, „Jude“ (Žid), „Judenvernichtung“ (ničenie/vyhladenie Židov), „KZ“ (koncentračný tábor), „Massaker“ (masaker), „Massenmord“ (hromadná vražda), „Massenverbrechen“ (masový zločin), „Nazi“ (nacista), „NS“ (nacionálny socializmus), „Todesfabrik“ (továreň na smrť), „Vergangenheit“ (minulosť), „Vernichtungslager“ (vyhladzovací tábor), „Voelkermord“ (genocída). V prvom rade som vyberala podľa kritéria „holokaust a jeho ekvivalentné názvy,“ kam možno zaradiť napríklad „Massenmord“

alebo „Judenvernichtung.“ Ďalej som do zoznamu zaradila názvy režimu („NS“), v ktorom k holokaustu došlo, vedúcu osobnosť tohto režimu („Hitler“), členov vládnucej strany („Nazi“), hlavné obeť a prenasledovaných („Jude“), a miesta, kde boli tieto krutosti („Greuel“) vykonávané (napríklad „Vernichtungslager“). Za rovnako dôležité považujem dva všeobecnejšie výrazy „Geschichte“ a „Vergangenheit.“ Po tom, ako som prečítala množstvo parlamentných diskusií a vyhlásení, môžem potvrdiť, že v určitých prípadoch, kedy politik spomína tieto dve slová, odkazuje nimi na nacistickú minulosť alebo dejiny nemeckého národa ako také. Do rešerše by podľa môjho názoru bolo zbytočné zadávať výrazy ako napríklad „Bewältigung“ (prekonanie), „(Opfer)entschädigung“ (odškodnenie [obetí]), „Entschuldung“ (vyrovnanie dlhov) či „Schuld(frage)“ ([otázka] viny), pretože ich považujem za príliš abstraktné. Je dôležitejšie pátrať po slovách definujúcich holokaust a jeho priebeh. Keď politik uvedie niektorý z týchto výrazov, znamená to, že sa chystá venovať sa obdobiu holokaustu, a teda s veľkou pravdepodobnosťou aj téme vyrovnávaniu sa s ním, téme viny, či preberania zodpovednosti. Na základe toho prirodzene môže spomenúť aj niektorý zo štyroch vyššie uvedených výrazov.

Pomocou daných 22 slov som vyhľadala všetky prejavy vybraných politikov zaznamenané v parlamente a archivované v DIP. Nakoniec som bola schopná vyskúmať, s akým zámerom boli tieto slová použité, resp. akú myšlienku chceli pomocou nich politickí aktéri vyjadriť.

3 Premeny diškurzu o holokauste v dvoch nemeckých štátoch

Aby som dokázala správne analyzovať kontinuitu a zmenu v politickom diškurze v Nemecku v 90. rokoch 20. storočia, je v prvom rade nutné uskutočniť exkurz do jeho minulosti. Diškurz na tému holokaust sa v povojnovom období a období studenej vojny rozlične premieňal³. Vyvíjal sa podľa niekoľkých línií, ktoré sa začali formovať už pred oficiálnym vznikom NDR a SRN v roku 1949. Tieto línie boli rozvíjané prostredníctvom povojnových interpretácií udalostí rokov 1933-1945. V nasledujúcich dvoch kapitolách sa budem sústreďovať, po prvé, na líniu páchatel' – obeť, ktorá zobrazuje spor o vnímanie role nemeckého národa počas holokaustu, po druhé, na líniu centrum – okraj, ktorá znázorňuje, kam bol politický diškurz o holokauste umiestňovaný a aký význam mu politickí aktéri prikladali, apo tretie, na líniu jedinečnosť – porovnateľnosť genocídy Židov uskutočnenej v tomto období. Popri tom budem hľadať odpoveď na otázku, aký význam pripisovali politické elity téme vyrovnávania sa s nacistickou minulosťou, vytváraniu diskusie a spomínaniu na zločiny režimu Adolfa Hitlera.

Po vojne bolo Nemecko rozdelené na štyri okupačné zóny, ktoré sa neskôr zlúčili do dvoch, západnej a východnej. Rozdielny vývoj týchto dvoch častí spôsobil viacvrstvové štiepenie politickej pamäte nacistickej minulosti. To sa dialo na základe korelácie medzi pamäťou minulého režimu diktatúry a obnovenou demokraciou v západnej, respektíve marxisticko-socialistickými tendenciami vo východnej časti Nemecka.

Kvôli prehľadnosti a zrozumiteľnosti delím povojnový vývoj politickej pamäte a diškurzu v oboch nemeckých štátoch do roku 1990 na tri etapy:

- 1) Povojnové interregnum
- 2) Obdobie päťdesiatych rokov
- 3) Od šesťdesiatych rokov po znovuzjednotenie Nemecka

³Na tomto mieste je nutné uviesť, že termín *holokaust* ako označenie genocídy európskych Židov vykonanej nacistickým režimom v Nemecku sa do bežných politických a verejných nemeckých diskusií dostal až v 70. rokoch minulého storočia. Claussen pojem *holokaust* výlučne kritizuje, označuje ho za „artefakt,“ za „masmediálny produkt,“ za ktorým mizne skutočný Auschwitz. (1994: 127) V práci budem preto často používať aj iné výrazy a ich štylistické obmeny, ktoré sú s holokaustom spojené. Budú to výrazy ako prekonanie nacistickej minulosti (nem. *Vergangenheitsbewältigung*), vysporiadanie sa s dedičstvom nacizmu, židovská problematika, nacistická minulosť, zločiny nacizmu, genocída Židov, apod.

Delenie vychádza z diela Helmuta Königa *Die Zukunft der Vergangenheit*, a je dôležité podotknúť, že to nie je delenie výlučné, definitívne a nepohyblivé. Tieto historické fázy majú jednak rozdielnu dĺžku trvania, a rovnako sa v mnohom prelínajú a ovplyvňujú. (König 2003: 18) Ako som už uviedla, ich hlavným účelom je zaistenie lepšej orientácie v celej problematike.

3.1 Povojnové interregnum

Po skončení niekoľkoročnej nacistickej diktatúry sa Nemecko okamžite začalo usilovať o politickú premenu svojho režimu v demokraciu, respektíve o prijatie marxisticko-socialistickej ideológie. Ako však zaistiť úspech prechodu a legitimitu nového politického režimu, a znovuzrodenie morálne a politicky vydrancovaného štátu?

Helmut König prichádza s tromi úlohami, ktoré majú byť v danom prípade splnené. V prvom rade musí byť stanovený rozsah, (nem. *Umfang*), potrebných zmien. Sem patrí posúdenie toho, či pre štát stačí nová definícia funkcií existujúcich štátnych inštitúcií a opätovné zavedenie princípov demokratického štátu, alebo či je potrebné všetko začať úplne odznova. Ďalej je potrebné nájsť subjekt konania, (nem. *Handlungssubjekt*), teda niekoho, kto dokáže vykonať požadované zmeny a disponuje pri tom určitou legitimitou. V treťom rade sa jedná o spôsob, (nem. *Modus*), akým zmeny vykonávať: buď sa pokúsiť o revolučné či mocenské presadenie zmien, alebo zasadiť v platnosť regulárne vytvorené zákony. (2003: 20) Je racionálne tiež predpokladať, že štát v pozícii porazeného, akým bolo Nemecko, sa čo najviac dištancuje od minulého režimu a jeho predstaviteľov, a presadí vznik nového režimu, či už pomocou slobodných volieb, revolúcie, alebo násilia. (Lebow 2006: 16-17)

Podľa Königa nemalo Nemecko v roku 1945 vhodný subjekt konania. Z tohto dôvodu bol žiaduci zásah okupačných mocností, ktoré určili obsah budúcich zmien a proces ich vykonávania. Politické návrhy ohľadom zabezpečenia plnenia ďalších dvoch úloh sa avšak rozchádzali: občiansko-demokratická verzia stála v opozícii voči marxisticko-socialistickej. V závislosti na prvej verzii bol vytvorený Základný zákon, tzv. *Grundgesetz*, ktorý odrážal negatívne skúsenosti z Weimarskej republiky v niekoľkých článkoch. Medzi ne patria napríklad výrazné obmedzenie právomocí prezidenta, či konštruktívne vyslovenie nedôvery vláde. Druhá verzia naviazala na obdobie zrodu Weimarskej republiky, ktorý považovala za prerušenie revolúcie na prelome rokov 1918/19. Zaväzovala sa k vybudovaniu vlády robotníkov a roľníkov. (König 2003: 20-21)

Je oprávnené predpokladať, že takáto stratégia povojnových rozhovorov v Nemecku sa odrazila aj v prijatí dvoch rozličných myšlienkových postojov, ktoré súviseli so spomínanou občiansko-demokratickou a marxisticko-socialistickou verziou: antifašizmus a antitotalitarizmus. Tie sa rozvíjali už od konca vojny vo východnej a západnej časti Nemecka, aby sa potom stali súčasťou politických ideológií⁴ novovzniknutých NDR a SRN. Antifašizmus a antitotalitarizmus boli dôležitým prvkom vývoja v povojnovom Nemecku, ktorý ostal prítomný až do jeho znovuzjednotenia. Cez ich prizmu odôvodňovali politické elity a spoločnosť svoje konanie. Po vzniku dvoch nemeckých republík v 1949 slúžili aj na hodnotenie „toho druhého,“ a na zdôvodňovanie vlastnej výnimočnosti. Pre Východný Berlín znamenal antifašizmus oslavu víťazstva nad nacizmom a oslobodenia Európy. Holokaust „do tohto príbehu nezapadal.“ (Herf 1997: 382) Antifašizmus poskytoval politickým aktérom príležitosť potlačiť význam a zmysel centralizácie holokaustu v pamäti národa. Antitotalitarizmus v Západnom Nemecku mal podľa Dubiela funkciu „náhradnej identity.“ Naplnil „prázdno,“ ktoré v Nemcoch zanechal nacionálny socializmus. Bol stratégiou prekonania dedičstva nacizmu prostredníctvom slobodného a demokratického „základného poriadku.“ (1999: 276-280) Prispel k vylúčeniu vzniku akejkoľvek ďalšej diktatúry, a k prijatiu liberálno-demokratického princípu smerovania spoločnosti.

3.1.1 Kto je vinníkom?

Politickí aktéri všetkých európskych krajín, nie len Nemecka, situovali svojich spoluobčanov do role obetí. Aj takým krajinám, ktoré sú dnes všeobecne považované za zodpovedné za rozpútanie vojny (Nemecko, Sovietsky zväz, Taliansko), nebolo prirodzené uznať svoju vinu a verejne sa ospravedlniť. (Lebow 2006: 21)

Lebow definoval tri stratégie, ktoré ukazujú, akými spôsobmi sa politickí aktéri európskych štátov prvotne vyhýbali diškurzu o udalostiach medzi rokmi 1933-1945. Prvú označuje ako „karanténa“ (angl. „*quarantine*“). Myslí ňou ohraničenie a marginalizovanie vojny, fašizmu, obdobia kolaborácie, či iných mimoriadnych znepokojujúcich udalostí v politickom diškurze a pamäti politických aktérov. V SRN túto stratégiu prebrali konzervatívci. Ďalšou je popieranie národnej zodpovednosti za holokaust. (2006: 31) V Západnom Nemecku k nemu nedochádzalo, avšak ako som už

⁴ Heywood chápe politickú ideológiu ako „viac či menej previazaný súbor ideí, ktoré sa stávajú základom organizovaného politického postupu, či už má tento postup súčasný systém moci zachovať, pozmeniť alebo zvrhnúť.“ (2003: 28)

viackrát zdôraznila, politické elity SRN zodpovednosť navonok preberali spočiatku len kvôli tomu, aby si tak zaistili podporu a uznanie Západu. Východné Nemecko nielenže akúkoľvek zodpovednosť za holokaust odmietalo, ale do roku 1990 ani nebolo ochotné nejakým spôsobom túto etapu minulosti konfrontovať. Treťou stratégiou je bagatelizovanie kolaborácie a zdôrazňovanie odporu voči režimu. Politické elity tento vzdor opisovali ako celonárodné úsilie. (Lebow 2006: 32)

V tejto časti práce ma bude prevažne zaujímať línia páchatel' – vinník a centrum – okraj, ktoré v diškurze dominovali do zjednotenia NDR a SRN. Línia jedinečnosť – porovnateľnosť do popredia vstúpila až po roku 1990, kedy bolo možné naplno porovnávať nepravosti uskutočnené počas rokov 1933-1945 napríklad s tými za existencie Sovietskeho zväzu.

3.1.2 Východný Berlín

Snaha o centralizáciu genocídy Židov vo východnej časti Nemecka bola podľa Jeffreyho Herfa jednou „z najvýznamnejších kapitol nemeckého komunizmu, nemeckej povojnovej histórie, Židovskej histórie...“ (1997: 6). Túto snahu stelesňoval Paul Merker, nežidovský nemecký komunista a mexický exulant.

Hneď po vzniku východnej okupačnej zóny v nej dochádzalo k určitému prehliadaniu pamäti holokaustu, resp. osudov Židov počas druhej svetovej vojny. Bolo to dané orientáciou okupačnej zóny na okupanta – Moskvu, a na jej oficiálnu komunistickú ideológiu. Tá už pred rokom 1933 stavala židovskú otázku na okraj teórie tried a triedneho boja hlásajúc, že si nezasluhuje zvláštnu pozornosť. Jej príslušníci verili, že židovská otázka spolu s judaizmom ako náboženstvom zanikne po prekonaní kapitalistickej triednej spoločnosti. (Herf 1997: 376) Tento názor pretrvával aj po konci druhej svetovej vojny. Víťazná východná okupačná mocnosť sa stala hlavným motorom, ktorý tlačil židovskú problematiku do ústrania a pracoval na tom, aby sa na ňu postupne zabudlo. Náhly dištanc Sovietskeho zväzu od západných spojencov v druhej svetovej vojne prispel k vytvoreniu železnej opony a k ešte väčšiemu naviazaniu členských republík zväzu na centrálu v Moskve.

Hlavní politickí aktéri štátu odmietali venovať hromadnému vraždeniu Židov pozornosť. V opozícii voči nim sa práve okolo Paula Merkela zoskupil malý tábor politikov, ktorí žiadali posilnenie významu genocídy Židov v spoločnosti a jej posun z okraja do centra komunistického uvažovania a diškurzu. Predstaviteľmi tohto opozičného tábora boli tí, ktorí sa vrátili buď z exilu, či priamo z koncentračných

táborov. Nepatrili medzi politickú elitu štátu, ale zastávali významné posty v SED. Tým získali ich verejné prejavy určitú politickú váhu. Pri presadzovaní požiadaviek dosiahli čiastočný úspech, vzhľadom k tomu, že k úplnému vytesneniu diškurzu o holokauste na okraj nedošlo. Avšak boli kontinuálne upodozrievaní a sledovaní svojou vlastnou stranou a centrárou v Moskve, ktoré sa po odklone od Západu stavali proti všetkému, čo z neho prichádzalo. (Herf 1997: 48-57)

Rôzne prístupy politických aktérov k tvorbe diškurzu o genocíde Židov sa spájali aj s dvomi rozdielnymi pojmami povojnovej solidarity. Na jednej strane stála „inkluzívna“ solidarita Paula Merkera a Kurta Schumachera, hlavných predstaviteľov opozičných názorov. Tí hlásali dôležitosť včlenenia osudu Židov do povojnovej politickej, a na základe toho aj celospoločenskej pamäte. Žiadali vysloviť židovskému národu uznanie. Na druhej strane možno hovoriť o „exkluzívnej“ solidarite, ktorú stelesňovali lídri SED na čele s Walterom Ulbrichtom. Sovietsky zväz a jeho občanov pokladali za najväčšie obete nacistického režimu a za „zdroj vyslobodenia.“ (Herf 1997: 376) Solidaritu teda možno pojať rozdielnymi spôsobmi. Z toho vyplýva, že aj ona môže slúžiť v prospech tvorby takého politického diškurzu, ktorý je pre daného politického aktéra najvýhodnejší.

V októbri roku 1946 bola prijatá úprava zákona, ktorá sa týkala vyrovnávania sa s udalosťami holokaustu.⁵ Vzápätí sa stala kontroverznou. Do rúk štátnych žalobcov vkladala silnú zbraň: v dôsledku jej implementácie neboli obžalovaní súdení podľa individuálnej zodpovednosti za zločiny. K ich odsúdeniu stačilo bývalé členstvo v niektorej nacistickej organizácii, príslušnosť k určitej sociálnej triede (napríklad aristokracii alebo strednej triede), či znepriatenie si vysokých predstaviteľov SED. Úprava výrazne ovplyvnila chod nasledujúcich päťdesiatych rokov a poukazovala na to, že politickí lídri strany odmietali diskutovať o zodpovednosti Nemecka za nacistické zločiny, či o akejkol'vek povinnosti voči ich obetiam. (Herf 1997: 73) Podľa im vyhovujúcich kritérií triedili obyvateľov na skupiny, ktorým v tejto veci pripisovali celkovú vinu.

Jednou z povinností vlády SED bolo vyrovnanie sa s tými, ktorí boli nacizmom poškodzovaní a režim prežili. Ako som už uviedla, táto povinnosť bola lídrami SED od

⁵ Úprava zákona kodifikovala trest pre každého, kto po dátume 8.5.1945 ohrozil mier nemeckého národa alebo svetový mier prostredníctvom propagandy nacizmu alebo militarizmu, alebo vytváraním a rozširovaním zaujatých chýrov. (Herf 1997: 73).

počiatku opomínaná. Diskusia, ktorá nakoniec o otázke odškodného vznikla, však len spôsobila hierarchizáciu skupín obetí nacizmu. Uprednostňované boli obeť, ktoré priniesli sovietski vojaci, komunistickí bojovníci. Politickí aktéri sa v prejavoch o židovských, rómskych, či homosexuálnych obetiach takmer nezmieňovali. Poukazovali na aktívny protifašistický odboj príslušníkov sovietskeho zväzu, ktorý im priniesol prestíž a česť. (Herf 1997: 81) Táto diskusia prebiehala podľa dichotómie obeť fašizmu – bojovník proti fašizmu a aktívna – pasívna rezistencia. Prijímala aj nesúhlasné stanoviská, čím tiež posilnila opozičnú skupinu vnútri SED.

Túto skupinu tvorili najmä hlavné osobnosti komunistického odboja na Západe počas druhej svetovej vojny. Okrem centralizácie udalostí holokaustu bolo ich cieľom tiež naštartovanie reštitúcií pre opomínané skupiny, predovšetkým pre Židov. Ich urgovanie ešte zosilnelo po prijatí zákona o reštitučných platiach Židom v západných zónach Nemecka. (Herf 1997: 87) Niekoľkoročná debata o reštitúciách skončila prijatím zákona v októbri 1949, ktorý výrazne diferencoval postavenie dvoch hlavných skupín poškodených nacizmom: Židov a členov komunistického odboja. Podoba zákona ukázala rýchlo klesajúcu intenzitu solidarity voči židovským príslušníkom východnej okupačnej zóny: zákon napríklad neposkytoval záruku vrátenia odcudzeného majetku židovskej komunite. (Herf 1997: 95) Postaral sa o víťazstvo diškurzu tých politických predstaviteľov, ktorí neverili v zodpovednosť nemeckého národa za utrpenie Židov medzi 1933 a 1945.

Hlavné prvky diskusií politických lídrov Východného Nemecka môžeme zhrnúť nasledovne: marginalizácia témy holokaustu a pretrvávajúci odpor voči tejto téme, otázka odškodného pre Židov a ňou spôsobená hierarchizácia spoločenských skupín, miera solidarity voči preživším nacistickým zločinnom. Celému obdobiu dominovalo „inscenované občianske náboženstvo v znamení“ antifašizmu (Dubiel 1999: 275) a protizápadné postoje. „Antifašizmus“ využívali politickí lídri vo svojich prejavoch na obhajobu opomínania opozičných požiadaviek a potlačania významu holokaustu. Ako podotkol Herf, „...tí, ktorí nesúhlasili s komunistami [lídrmi SED], vzdávali sa a zrádzali dedičstvo protifašistického odboja.“ (Herf 1997: 96) Jeden dôležitý prvok v politickom diškurze chýbal: stanovisko k preberaniu viny za nacistickú genocídu. O vinníkoch sa hovorilo len vágne, politickí lídri sa odpovediam vyhýbali nejasným prenášaním viny na „toho druhého“ (na Západné Nemecko a samotného Adolfa Hitlera). Nacistická genocída bola navyše porovnávaná s inými zločinmi: smrť 6 miliónov Židov bola oproti obeť 20 miliónov sovietskych vojakov zmierňovaná.

Toto obdobie bolo výnimočné z nasledujúcich dôvodov. Žiadna významná politická osobnosť nespochybňovala, že k nacistickej genocíde skutočne došlo. Snahy spochybňovať možno zaznamenať až neskôr. Aj keď boli permanentne vyzdvihovaní sovietski vojaci a občania padlí v aktívnom boji proti nacizmu na úkor židovských obetí, v politických kruhoch nepanovalo výrazné nepriateľstvo voči Židom, či antisemitizmus. Nakoniec, prebiehajúca diskusia s toleranciou opozičných názorov naznačovala možnú budúcu centralizáciu židovskej otázky. (Herf 1997: 373, 381)

3.1.3 Povojskové Západné Nemecko

Po skončení druhej svetovej vojny sa Nemecku ponúkala možnosť prechodu od diktatúry k demokracii dynamickou revolučnou cestou. Tú ale zamietli spojenci, ktorí ovládali nemecké okupačné zóny. Ako som už vyššie uviedla, okupačné mocnosti zastupovali úlohu politického subjektu konania, ktorý po vojne v Nemecku chýbal, a stanovovali niekoľko pravidiel vývoja.

Miesto revolučnej cesty bola zvolená cesta trestných konaní a dôkladnej denacifikácie. Tú hneď na začiatku (možno prekvapivo) najsilnejšie obhajoval Sovietsky zväz, aj proti pôvodne zdráhavému prístupu Veľkej Británie. (König 2003: 22) No na rozdiel od sovietskej okupačnej zóny, Západ vykročil ku liberálnej demokracii a zasadzoval sa za prevenciu ďalšej diktatúry v krajine. A prijatie demokratického zriadenia nebolo možné bez vykonania spravodlivosti.

Demokratickí lídri si boli vedomí vtedajšieho náboja v spoločnosti, ktorá prísnej denacifikácii odporovala. Odmietali ju všetky „dôležité spoločenské sily.“ Priekopníkmi v tom boli katolícka a evanjelická cirkev. Od denacifikácie sa dištancovali postupne aj Kresťansko-sociálna únia Bavorska (CSU) a Slobodná demokratická strana (FDP). Dodnes je považovaná za spornú v mnohých oblastiach. (Entnazifizierung 2013: 1) Politickí lídri sa tak dostali do ťažkej rozhodovacej pozície. Mali na výber buď otvorene rozprávať o zločinoch nacizmu a dožadovať sa čo najspravodlivejšieho riešenia, alebo sa pokúšať vyhrať národné voľby. Jedno s druhým nebolo zlučiteľné. (Herf 1997: 203)

Pre vývoj v povojnovom Nemecku mali zásadný význam tiež trestné procesy v Norimbergu⁶. Pomohli zdiskreditovať nacizmus a fašizmus, zabránili vzniku

⁶ Norimberské procesy boli sériou 13 procesov vykonávaných v Norimbergu medzi rokmi 1945-1949. Obvinenými (napríklad zo zločinov proti mieru či proti ľudskosti) boli funkcionári nacistickej strany, vysoko postavení vojenský predstavitelia, priemyselníci, právnici, doktori. Hlavným prínosom procesov bol „krok vpred k ustanoveniu medzinárodného práva.“ (Nuremberg Trials 2014: 1) Pretože tieto

revizionistických teórií, verejnosti sprostredkovali detailný popis zločinov nacistického režimu, poukázali na nesprávnosť kolektívneho obviňovania nemeckého národa, či posilnili princíp individuálnej politickej a morálnej zodpovednosti. (Herf 1997: 207-208) „Denacifikačné opatrenia [...] a Norimberské a iné spojenecké procesy s vojnovými zločinmi [...] boli nevyhnutnými podmienkami [vzniku] verejnej pamäte nacistických zločinov [...] a vojnových zločinov v dvoch Nemeckách.“ (Herf 1997: 208) Norimberské procesy dokázali na určitú dobu dostať holokaust do úplného centra politického diškurzu.

Hlavnými tvorcami politického diškurzu sa stali vedúce osobnosti dvoch stranícko-politických rodín, sociálne- a kresťanskodemokratickej: vznikajúcich Sociálnodemokratickej strany Nemecka (SPD) a Kresťanskodemokratickej únie Nemecka (CDU). Boli to Konrad Adenauer a Kurt Schumacher.

Najväčším obhajcom židovskej menšiny v Nemecku boli, už spreď roku 1933, sociálni demokrati. Politickí lídri SPD boli spravidla zástancami rovnosti práv pre všetkých obyvateľov štátu a odporcami nacizmu a antisemitizmu. Spájali demokratizáciu Nemecka s dosiahnutím spravodlivosti a centralizácie pamäte holokaustu.

Schumacher sa dostal do čela strany v roku 1946 a celé obdobie na poste jej predsedu stelesňoval silný opozičný prúd voči predsedovi CDU Adenauerovi. Diškurz jej lídra, ktorý som popísala v predošlom odseku, sa značne zaslúžil o „...zaradenie pamäte holokaustu na národnú agendu západonemeckej politiky a stratégie.“ (Herf 1997: 377)

Strana SPD rovnako podporovala súdne konania s bývalými členmi nacistickej strany (Národnosocialistickej nemeckej robotníckej strany, ďalej aj NSDAP) a reštitúcie pre všetkých židovských preživších (Herf 1997: 377)

Menej presvedčivým a značne ambivalentným aktérom v otázke postoja k nacistickej minulosti Nemecka bola strana CDU. Post jej predsedu zastával výrazný konzervatívny politik Konrad Adenauer, ktorý je známy aj niekoľkými kontroverziami. Podporoval vyplatenie reštitúcií Židom a Izraelu, a nový židovský štát aj napriek nesúhlasným názorom vo vnútri jeho strany. Židov považoval za neoddeliteľnú súčasť Západu. Jedným z bodov jeho prejavov bolo zdôrazňovanie a neustále pripomínanie nacistických zločinov na Židoch: to považoval za podstatnú súčasť reintegrácie

procesy mali najväčší význam pre judikatúru a pre (medzinárodne)právny diškurz,

Nemecka do západnej Európy. (Herf 1997: 378) Kontroverzným bol jeho postoj voči amnestiám. Adenauer priznal, že je ochotný udeliť amnestiu bývalým členom a podporovateľom nacistickej strany. Predseda CDU si bol vedomý, že určitá podpora minulému režimu medzi nemeckým obyvateľstvom stále pretrváva. Preto zastával bezproblémovú integráciu bývalých členov nacistickej strany do spoločnosti, najmä tých bežných. (1997: 379) Za tieto názory bol kritizovaný opozíciou, a neskôr aj prvým spolkovým prezidentom.

Tesne po skončení vojny mali dominantné slovo v rozhodovaní o budúcom vývoji okupačné mocnosti Nemecka, víťazi vojny. Ich najdôležitejšou úlohou bolo vedenie trestných konaní s najvýznamnejšími predstaviteľmi a stúpenkami nacistickej strany a potrestanie spáchaných zločinov. Procesy so zločincami boli nutným predpokladom posunu vpred a budovania vlastného štátu. Okrem nerevolučnej cesty povojnového vývoja som sa touto podkapitolou snažila upozorniť na aktivitu politických lídrov formujúcich sa politických strán a ich postoje k skúmanej téme.

Otázka holokaustu hrala v Západnom Nemecku oveľa väčšiu rolu ako na jeho východe. Do centra pozornosti ju prinášali najmä sociálni demokrati. Možnosti politických aktérov pri tvorbe diškurzu boli však do značnej miery komplikované, a to z dôvodu nálady panujúcej v spoločnosti, ktorá odmietala rozsiahle a tvrdé denacifikačné procesy. Konfrontáciu s vlastnou minulosťou obmedzoval jednak väčšinový názor obyvateľov, ako aj snaha politikov o pozitívne preferencie. Norimberské procesy sa zaslúžili o odmietnutie kolektívnej viny národa, avšak línia vinník – obeť a jedinečnosť – porovnateľnosť holokaustu neboli inak rozvíjané.

3.2 *Obdobie päťdesiatych rokov*

3.2.1 Nemecká spolková republika

Adenauer bol v roku 1949 zvolený za prvého kancelára NSR. Dôsledkom toho bol v „...50tych rokoch vykonaný majstrovský kúsok: integrácia niekdajších nacistov, a súčasne odmietnutie nacizmu v politickej a ekonomickej ústave Spolkovej republiky.“ (König 2003: 25) Novovzniknutý stav vniesol nejednoznačnosť do stratégie budúceho vývoja. Na jednej strane mohla integrácia bývalých nacistov znamenať minimalizovanie ich zodpovednosti za zločiny nacizmu. Avšak požadované od nich bolo, pod hrozbou trestu, striktné odmietnutie národného socializmu.

v práci im nevenujem obzvlášť veľkú pozornosť.

Prvok, ktorý často v diskusiách o zločinoch nacizmu chýbal, bol pocit viny a osobnej zodpovednosti nemeckého národa. Podľa Königa možno predpokladať, že vinu pociťoval málokto, v spoločnosti skôr vládlo vzájomné ospravedlňovanie a solidarita. (2003: 26) Zastal proces uvedomovania si viny po skončení Norimberských procesov? Pre toto obdobie platila jednoduchá formuľka: Nezáležalo na tom, čo kto osobne počas nacizmu vykonal a ako na danú vec reagoval v prítomnosti. Dôležité bolo, ako sa jednotlivec postavil k novému spoločenskému poriadku, čo mu prinášal a čoho sa na verejnosti zastával. (König 2003: 27)

Ako som už naznačila, prvé roky existencie SRN sa niesli v znamení dvojitej stratégie vývoja a dvojitých nálad v spoločnosti: „verejný politický anti-antisemitizmus“ stál proti antisemitským názorom obyvateľstva. (König 2003: 28) Na jednej strane aktívni svedkovia udalostí nacistického režimu o nich mlčali, a na druhej strane sa dôrazne hlásal dištanc od tohto obdobia. Obdobný rozpor stál aj u témy integrácie SRN do západných štruktúr, ktorej urýchlenie si vynucovali západní spojenci. Politickí lídri SRN ju podporovali, avšak širšia spoločnosť im oponovala. Protirečenie spoločnosti zaznamenal König v jej „protimoderných a protizápadných výhradách.“ (2003: 28)

Novým dôležitým aktérom v tvorbe politického diškurzu sa po vzniku SRN stal jej liberálny prezident Theodor Heuss, bývalý predseda FDP. Už časť príhovoru o osudovej „milosti“ (*Gnade*), jednotlivca zabúdať, ktorý predniesol v pamätný deň nemeckého národa v roku 1950, naznačil jeho postoj k holokaustu. Upozorňoval, aké jednoduché je túto schopnosť zabúdať zneužiť: „Ale mám starosť o to, že niektorí ľudia v Nemecku túto milosť zneužívajú a prirýchlo túžia zabúdať.“ Rovnako odmietol predstavu kolektívnej viny Nemcov. (Plenarprotokoll 1/2: 10) Snažil sa ľudí inšpirovať k tomu, aby nad minulými udalosťami dôkladne premýšľali, aby zvažovali príčiny, súvislosti a fakty. Výrazne sa zasadil o pripomínanie si nacistických zločinov, čím bránil ich marginalizácii. K často odvážnym výrokom sa odhodlával aj kvôli tomu, že nepotreboval aktívne bojovať o priazeň voličov vo voľbách, pretože bol volený nepriamo. Keďže lídri politických strán boli obmedzovaní neustálym rozhodovaním sa medzi morálnou zodpovednosťou a ziskom priazne voličov, možno tvrdiť, že prezident Heuss hral popri Schumacherovi v pripomínaní a hodnotení nacistickej minulosti Nemecka veľmi významnú úlohu.

Sľuby hlásané politickými elitami ešte pred vznikom SRN sa počas 50. rokov 20. storočia naplňali. Boli schválené reštitúcie pre Židov, v parlamente sa diskutovalo o

spravodlivosti a trestných procesoch s bývalými príslušníkmi NSDAP. Holokaust sa však aj napriek tomu nestal stredobodom politického diškurzu a rozhodovania.

S veľkou kritikou sa k situácii v SRN postavila susedná NDR. Adenauerovu vládu obvinila z tzv. „filo-semitizmu.“ Sympatie voči Židom, ktoré sa prejavovali najmä ako vyplácané odškodné mali byť podľa východonemeckej republiky len nástrojom politických aktérov na morálnu rehabilitáciu, a integráciu do západných štruktúr. „Filo-semitizmus“ označovali za „konzervatívny manéver.“ (Herf 1997: 386)

Je pravdou, že politickí lídri, aj na základe priamej osobnej skúsenosti s neprávosťami minulého režimu, cítili zodpovednosť za vznik a výsledky genocídy Židov, a zdôrazňovali existenciu akejsi morálnej povinnosti a bremena, ktoré bolo treba niesť. To vidno vo výroku Adenauera o tom, ako „Spolková vláda a s ňou väčšina nemeckého národa sú si vedomí nezmerateľného utrpenia, ktoré bolo v období nacizmu spôsobené Židom v Nemecku a v obsadených oblastiach.“ (Plenarprotokoll 1/165: 6698) Jednoznačne sa však nedalo hovoriť o „filo-semitizme.“ Kancelár otázku utrpenia Židov uchovával na periférii svojho diškurzu. Využíval pomoc západných mocností, ktoré sami pracovali na začleňovaní SRN do ich štruktúr, a prioritu kládol na integráciu kompromitovaných elít nacistického režimu do spoločnosti. (Herf 1997: 387) Z prejavu počas 165. zasadania parlamentu sa dozvedáme aj to, že Adenauer považoval väčšinu príslušníkov nemeckého národa za nevinnú: „Nemecký národ bol v prevažnej väčšine zhnusený zločinmi spáchanými na Židoch a nezúčastňoval sa ich.“ Nemci tiež podľa kancelára „ukázali svojim židovským spoluobčanom ochotu pomôcť.“ (Plenarprotokoll 1/165: 6698)

Oproti Adenauerovi stáli prezident Heuss so Schumacherom, predsedom SPD. Tí boli hlavnými hlásateľmi morálnej zodpovednosti voči Židom a snažili sa o zreteľnú artikuláciu holokaustu a zaužívanie tradície politického, a prostredníctvom neho aj verejného spomínania na všetky udalosti s ním spojené. (Herf 1997: 386-388) Aj ich otvorený diškurz mal však jednu negatívnu stránku. Herf upozornil na „iróniu“ horlivej centralizácie holokaustu: diskusia v SRN, a to už v akejkoľvek intenzite, totiž opomínala nacistické zločiny vykonané na „Nežidoch“ a príslušníkoch rôznych iných skupín sociálnych, etnických, či inak sexuálne orientovaných. (1997: 386)

Zvolenie Adenauera prvým kancelárom Spolkovej republiky jasne ukazuje, že nemecká väčšinová mienka sa zastávala konzervatívnej vízie demokratizácie štátu. Tá počítala s presadzovaním hesla „zanechať minulosť minulosti“ a reflektovať ju len vo vyžadovaných prípadoch. V opozícii voči CDU stála stredovo-lavicová SPD, ktorá

pracovala s tým, že kvalitná demokracia potrebuje diskusiu o nacistickej minulosti a jej celospoločenské uznanie. Väčšinový konzervatívne zmýšľajúci spoločenský prúd avšak nechcel vytvárať pôdu pre vznik konfliktu, „...ktorý by politika pamäte a spravodlivosti vytvorili.“ (Herf 1997: 390)

Koncom 50. rokov 20. storočia dostal vývoj SRN úplne iný rozmer. Proces demokratizácie, politické slobody a otvorená diskusia v spoločnosti „podporovala kritiku nedostatkov Adenauerovej éry a rastúce znalosti o ére nacizmu.“ (Herf 1997: 390) To smerovalo k prehlbovaniu záujmu o danú tému a jej uchopenie politikmi vo svojom politickom diškurze, a teda k jej bezprostrednému centralizovaniu.

3.2.2 Reflexia nacistických zločinov proti Židom v Nemeckej demokratickej republike

Na rozdiel od Spolkovej republiky, NDR bola nedemokratickým režimom, závislým na princípoch zavedených z centra Sovietskeho zväzu (ZSSR) po prevzatí moci v štáte komunistami. Rozdielny režim mal vplyv aj na celkom rozdielny vývoj a smerovanie štátu v otázke holokaustu. Celý vývoj sa odvíjal od pevne daného pravidla úplnej marginalizácie holokaustu. Toto pravidlo bolo úzko spojené s vytláčaním spomienok na vojnovú spoluprácu ZSSR so Západom a s rozdelením sveta na dva nepriateľské bloky.

Povojnová diskusia, ktorá sa odohrala medzi nemeckými komunistami a sovietskou okupačnou silou ešte pre vznikom NDR udávala tón uvažovaniu o holokauste aj v nasledujúcich obdobiach. Zachovával sa diškurz o sovietskych vojakoch a komunistických odbojároch ako o najpočetnejších obetiach, a stal sa základom povojnovej politickej pamäti. Židovské obete boli znevažované a považované za iritujúci prvok povojnového vývoja. Trendom sa stalo nielen zabúdanie na genocídu Židov, ale aj potláčanie akýchkoľvek prejavov sympatie a konsenzu s židovskou menšinou. Tento stav vyvolal u niektorých, aj vysokopostavených, členov SED odpor a podnietil ich k boju za zmenu. Opozícia voči oficiálnemu politickému diškurzu v štáte bola jedným z faktorov, ktoré odštartovali najzásadnejšie udalosti 50. rokov 20. storočia. Tieto udalosti ovplyvnili vývoj postavenia židovskej otázky počas celej nasledovnej éry komunistickej NDR. (Herf 1997: 106-107)

Boli nimi tzv. antikomopolitné čistky, a spolu s vlnou vládou presadzovaného antisemitizmu sa stali dôležitým znakom konsolidácie antifašistickej diktatúry vo východnom Nemecku. Centrálnymi nástrojmi čistiek sa stali silná kampaň proti

akýmkoľvek prejavom solidarity voči židovským preživším, a proti zdôrazňovaniu významu pamäte holokaustu, či obviňovanie z kozmopolitizmu. Herf kozmopolitizmus definoval ako „kľúčovú zložku reakčnej buržoáznej ideológie a amerického imperializmu.“ Pre režim nebol ničím iným, len „ideológiou západného vojenského bloku.“ (1997: 109) Politickí lídri verejne označovali Židov ako kozmopolitov, svetoobčanov, nie ako pravých občanov štátu. Silný (východo)nemecký nacionalizmus sa staval do opozície voči „...kapitalistickej, medzinárodnej, liberálnej židovskej konšpirácii bez koreňov.“ (Herf 1997: 127) Jasne vystával na povrch strach a odpor voči západnému bloku a akýmkoľvek prvkom z neho pochádzajúcim, ktoré by mohli ohroziť silu štátnej ideológie.

Najväčšiu hrozbu pre východný režim predstavovali komunisti – bývalí exulanti – a ich pohľad na židovskú otázku, ktorý som predstavila už v podkapitole popisujúcej obdobie interregna. Pre elimináciu tejto hrozby boli spustené čistky vo forme vylúčenia zo strany, odopretia možnosti ďalšej kariéry, či priamo formou obvinení a zatýkaní. V celom procese existoval systém, ktorý politický diškurz a pamäť politických aktérov o nacistických neprávostiach charakterizoval.

Po prvé, obviňovaní boli, okrem Paula Merkera, hlavného predstaviteľa exilu na Západe, výhradne Židia. To poukazovalo na spojitosť kozmopolitizmu, Židovstva a antisemitských prvkov vlády v štáte. Po druhé, napádani a odsudzovaní boli všetci tí, ktorí popierali, že by anti-Hitlerovská koalícia s Veľkou Britániou a Spojenými štátmi bola len nevýznamným formálnym zväzkom s triednymi nepriateľmi. Po tretie bola zdôrazňovaná úloha Sovietskeho zväzu v oslobodzovaní Európy od fašizmu. A po štvrté sa predpokladala amnézia o spomínanom spojenectve ZSSR so Západom, a utvárala atmosféra strachu. (Herf 1997: 115-116) V niektorých prípadoch dosiahol diškurz vedúcich predstaviteľov SED, v čele s Walterom Ulbrichtom, takých bizarných vyhlásení, akým bolo napríklad prenesenie kolektívnej viny za vznik a šírenie nacizmu na samotných Židov. (Herf 1997: 131)

Antikozmopolitné čistky možno považovať za jeden z prvých následkov konsolidácie východonemeckej diktatúry. Založené boli na argumente, že politické prežitie NDR bude zaistené len oslobodením sa od minulých tradícií a prijatím tradícií nových. K dosiahnutiu politického úspechu prispievali „strata pamäti,“ či oportunitizmus. Marginalizácia židovskej problematiky bola založená na spojení niekoľkých faktorov, a to dominantnej tradície marxizmu a leninizmu s interakciou nemeckého nacionalizmu s komunizmom, a so zahraničným diktátom z Moskvy. (Herf 1997: 157-160) Čo sa týka

trestných stíhaní a procesov so strojcami zločinov v nacistickom Nemecku, tie prebiehali veľmi zdráhavo. K vyplácaniu reštitúcií nikdy nedošlo. Viditeľným bol fenomén zbavovania nemeckého národa statusu vinníkov a páchatel'ov masových zločinov, ktorý ich menil do role národa nevinných obetí amerického imperializmu. Zodpovednosť za devastáciu východného Nemecka a všetky rany, ktoré Nemci utrpeli, bola pripisovaná Hitlerovi a jeho najbližším spolupracovníkom. Ten spolu s podporovateľmi odštartoval druhú svetovú vojnu a zbavil nemecký národ svojich práv, klamal a koristil vo svoj prospech. (Herf 1997: 110)

Čistky označuje Herf ako „zlomový bod“ v otázke vyrovnania sa s nacistickou minulosťou a v postoji k Židom. Pomohol rozdrviť solidaritu a sympatie voči Židom u väčšiny spoločnosti. „Okrem malých zmien v 80. rokoch 20. storočia, žiadne zo základných rozhodnutí týchto mesiacov a rokov nebolo znovu preskúmané.“ (Herf 1997: 160-161) Či bol následný vývoj v otázke holokaustu skutočne zhodný s týmto popisom budem skúmať v závere tejto kapitoly.

3.3 Od šesťdesiatych rokov po znovuzjednotenie Nemecka

Hneď na úvod je nutné zodpovedať otázku, prečo som pre tretiu etapu vývoja zvolila tak rozsiahle obdobie tridsiatich rokov, keď v predošlých podkapitolách som skúmala dve etapy, ktoré trvali v rozmedzí len 5 a 10 rokov. Je to jednoducho z dôvodu rozsahu a zamerania práce, ktoré neumožňujú obsiahly a podrobný výklad nasledujúceho obdobia.

V poslednej časti tohto exkurzu sa budem sústrediť na hlavné, prelomové črty politickej reči a jej schopnosti či ochote postupovať v procese reflektovania holokaustu a vyrovnávania sa s minulosťou. Do takejto analýzy preto zahŕňam len tie najvýznamnejšie míľniky kontinuity a zmeny v politickom diškurze v SRN a NDR. Rada by som pripomenula, že pri pozorovaní sa sústredím na tri hlavné body: vnímanie nemeckého obyvateľstva prizmou obeť alebo vinníka, jedinečnosť či porovnateľnosť nacistickej genocídy, a dôležitosť prikladaná židovskej otázke ako takej.

Šesťdesiate roky sú dôležitým bodom predeľujúcim to, čo sa udialo pred ním od toho, čo ešte malo prísť. V odbornej a historickej literatúre panuje silný názor, že holokaust sa do centra pozornosti a skúmania dostal až v priebehu tohto obdobia. Niektorí zastávajú názor, že (orientačne) pred rokom 1960 sa o holokauste takmer nehovorilo, a židovská otázka bola ignorovaná. Historik Tony Judt súhlasí s označením tohto procesu ako „kolektívnej straty pamäti,“ (Hans-Magnus Enzensberger) či „Vichy

syndrómu“ (Henry Rousso), ktoré ho charakterizujú ako „...dlhoročné ťažkosti s potvrdzovaním toho, čo sa skutočne stalo počas vojny, a ohromná túžba zablokovať pamäť alebo ju aspoň pretvoriť tak, aby nerozrušovala krehké putá povojnovej spoločnosti.“ (2010: 808)

Nemožno spochybníť, že holokaust sa do *stredy* politického diškurzu priblížil až v tomto období. Ani to, že amnézia a tvrdý nezáujem panoval v určitých oblastiach, ako napríklad v historicko-sociologickom výskume. Judtovi však oponuje Hasia Diner (2009) s názorom, že „obdobie ticha“ pred rokom 1960 neexistuje. Na jej strane stojí aj Jeffrey Herf, ktorý sa v knihe *Divided memory* zameriava práve na udalosti pred tzv. prelomovým obdobím 60. rokov 20. storočia. Snaží sa v nej odbúrať všeobecný názor, že politické elity v tom období nemali o holokauste čo povedať. Podľa neho politici tvarovali politickú pamäť nacistickej minulosti a vyrovnávanie sa s ňou už v prvých povojnových rokoch. (1997: 9) Týmto sa taktiež dá odôvodniť môj spôsob rozdelenia povojnového vývoja na tri etapy. Prostredníctvom neho poukazujem na to, že už do 60. rokov 20. storočia bola téma holokaustu do istej miery súčasťou politických prejavov v štáte.

3.3.1 Post-Adenauerovský vývoj Nemeckej spolkovej republiky

V roku 1962, ešte pred koncom mandátu Konrada Adenauera, oznámili spolkové zeme SRN, že do školských osnov bude zaradená výučba o rokoch 1933-1945, vrátane témy holokaustu. (Judt 2010: 810) Tým došlo k prvému podnetu na zmenu politiky éry Adenauera, ktorý hlásal periferizáciu udalostí nacistického režimu a rýchlu integráciu jeho strojcov do povojnovej spoločnosti. Po vypršaní jeho volebného obdobia odštartovala pozvoľná transformácia podoby konzervatívneho politického diškurzu voči židovskej otázke. Stratégia diškurzu sociálnych demokratov ostala, až na jeden prvok, nezmenená: „viac demokracie žiada viac pamäte a viac spravodlivosti.“ Prvok, ktorý nebol zachovaný, bol Schumacherov energický antikomunizmus. (Herf 1997: 334)

Význam politického diškurzu pre politický vývoj a kultúru štátu bol posilnený, následkom čoho narástol počet diskusií o nacistických zločinoch. Jedným z motorov množstva diskusií mohla byť aj obrovská vlna antisemitských nálad a fyzických, či psychických útokov, ktorá prišla koncom 50. rokov 20. storočia. Len v samotnej SRN bolo do konca januára 1960 zaregistrovaných 470 takýchto prípadov. Ďalší podnet, o ktorom hovorí König, prišiel priamo zvnútra štátu, od mladej generácie, študentských hnutí. Tá sa aktivizovala a nútila predstaviteľov republiky politicky, morálne, verejne

a konkrétne sa vyrovnávať so svojou nacistickou minulosťou. (2003: 31-36)
O ostatných príkladoch bude ďalej táto podkapitola jednať podrobnejšie.

K transformácii nemeckého politického diškurzu zásadne prispel nasledovný prístup: „Nie sú to privatizácia nacistickej minulosti a veľkorysé zbavenie viny, ktoré dokážu zrušiť kliatbu, ale otvorená a rozsiahla výmena názorov.“ (König 2003: 32)
Aplikáciu takéhoto prístupu ukážem na nasledovných aktivitách a prejavoch: štyri parlamentné debaty týkajúce sa rozšírenia zákona o premlčaní zločinu vraždy a genocídy, a trestné konania s obvinenými bývalými pracovníkmi koncentračných a vyhladzovacích táborov, *Ostpolitik* (východná politika) Willyho Brandta, otvorené prejavy kancelára Helmuta Schmidta, špecifiká vlády Helmuta Kohla, významná reč prezidenta Richarda von Weizsäckera v parlamente k príležitosti štyridsiateho výročia konca druhej svetovej vojny. Neopomeniem ani slávnú aféru *Historikerstreit* (spor historikov) 80. rokov 20. storočia.

Rozšírením premlčacieho zákona sa začal nemecký parlament zaoberať kvôli existencii mnohých otvorených trestných konaní a mnohých odsúdených čakajúcich na svoj proces. Debatéri sa v rokoch 1960, 1965, 1969 a 1979 snažili buď zaistiť posunutie premlčania zločinov spáchaných v minulosti, alebo striktne trvali na zachovaní vtedajšej hranice. Po posunutí premlčacej doby by obvinení neboli dôsledkom plynutia času zbavení žaloby či oslobodení ešte pred vyrieknutím rozsudku.

SPD presadzovala počas celého obdobia diskusí rozšírenie premlčacieho zákona a pokračovanie trestných procesov s páchatelmi nacistických zločinov. To ukazuje napríklad výrok sociálnodemokratického kancelára Helmuta Schmidta z roku 1979: „Predsa si myslím, že [...] nemôžeme vylúčiť, že sa nepríde na ešte ďalších páchatel'ov z času pred 1945.“ (Plenarprotokoll 8/145: 11579) Po prvej debate neboli úspešní, avšak podarilo sa im aspoň dôkladne poukázať na neúspechy procesov v 50. rokoch 20. storočia. V ďalšej debate sa na stranu členov SPD pridali aj niektorí z kruhov CDU. Jasne sa rozdelili dva tábory pre a proti rozšíreniu premlčania: SPD ako celok pre, a väčšina členov CDU a veľká časť členov FDP proti. Druhá skupina argumentovala napríklad možným poškodením cti národa, možnosťou presadenia svojvôle v zákone, časom oslabenými spomienkami obžalovaných a svedkov, či smrťou svedkov a neochotou vypovedať. Zástancovia predĺženia premlčacej doby zas upozorňovali na historickú a morálnu povinnosť, aj voči svojim budúcim generáciám. Tretia debata sa sústredila okolo výzvy sociálneho demokrata úplne zrušiť premlčanie pre zločiny vraždy a genocídy. Tento návrh bol však odmietnutý a došlo len k opätovnému

predĺženiu zákona z roku 1969 na rok 1979. Štvrtá debata vyústila do konečného zrušenia premlčacieho zákona, aj vďaka rastúcej podpore FDP. Dôležitosť debát spočíva v zvýrazňovaní nacistickej minulosti v politickom diškurze, upozornení na podobu trestných stíhaní 50. rokov 20. storočia, pokračujúcich procesoch s obžalovanými a v pútaní pozornosti verejnosti. (Herf 1997: 337-342)

Prvým sociálnodemokratickým kancelárom sa stal Willy Brandt. Otvorene hlásal a širil politiku svojej strany, ktorou bolo spájanie demokratizácie štátu so širokou politickou a verejnou diskusiou o zločinoch nacizmu. Posunul túto tézu ešte ďalej: veril, že výrazný politický diškurz na túto tému a jeho reflexia spoločnosťou by viedla k normalizácii vzťahov SRN s východnou Európou a Sovietskym zväzom, prípadne k zmierneniu či odstráneniu hranice medzi dvoma nemeckými štátmi. Politická kultúra a stratégia sa v Nemecku vďaka Brandtovej *Ostpolitik* zmenila: kládla dôraz napríklad na uvedomovanie si množstva utrpenia, ktorým si najmä celá východná Európa prešla. (Herf 1997: 343-344) Prelomovým a veľmi diskutovaným sa stalo aj jeho pokľaknutie pri pomníku Varšavského geta, čo bol vôbec prvý tak významný verejný akt ľútosti minulých činov svojho národa.

Ďalším významným prispievateľom k tvorbe politickej pamäte bol kancelár Helmut Schmidt, opäť sociálny demokrat. Pokračoval v Brandtovej *Ostpolitik* a stal sa prvým kancelárom, ktorý rečnil v Auschwitz-Birkenau, kde vyjadril ľútosť nad utrpením obyvateľov východnej Európy, najmä Poliakov. Významnejší je však jeho prejav v príležitosti 40. výročia protizidovského pogromu v roku 1978, kde priznal zlyhanie a vinu nemeckého národa na holokauste. Ako dôvod uviedol nečinnosť národa a neschopnosť protestovať počas jeho mnohoročného priebehu. Schmidt si bol vedomý toho, že Hitler a jeho stúpenci začali vojnu a vykonávali holokaust. Bol však presvedčený o tom, že všetky nepravosti boli uskutočniteľné práve kvôli neadekvátnej, zanedbateľnej podpory demokracie, a kvôli nerešpektovaniu ľudskej dôstojnosti a individuálnej slobody spoločnosťou. (Herf 1997: 346-347) Takýmto vyhlásenie nesmeroval ku kolektívnemu obvineniu národa ako celku, ale nabádal každú individuálnu osobu k uvedomovaniu si zodpovednosti za vlastné činy.

Posledným kancelárom SRN pred znovuzjednotením Západného Nemecka s Východným bol Helmut Kohl, nasledovateľ a obdivovateľ Konrada Adenauera. Pred nástupom do funkcie, ako bežný člen CDU, podporoval Adenauerovu politiku mlčania o nacistickej minulosti a integrácie všetkých, ktorí v minulom režime „zišli zo správnej cesty.“ No kvôli snahe uspieť vo voľbách a získať post kancelára, musel svoje

stanovisko zmeniť, v rýchlom čase generačne stranu obmeniť a posunúť sa na politickej osi mierne doľava. Docielil to podporou boja nielen proti fašizmu, ale aj proti „komunistickému totalitárstvu,“ podľa vzoru konkurenčnej SPD. Táto orientácia však nevyznievala presvedčivo po tom, ako zaujal protikladné stanovisko voči SPD pri hlasovaní o rozšírení, resp. zrušení premlčania. Nejasný postoj ukázal aj v otázke viny a podielu nemeckého národa na nacizme. Tým mám na mysli jeho súhlasné privítanie nového a šíriaceho sa názoru mladej generácie, ktorá odmietala niesť vinu za činy svojich otcov. (Herf 1997: 350-351)

To, že bol Kohl zástancom a pokračovateľom Adenauerovej politiky, bolo možné vidieť aj počas kontroverznej návštevy vojenského cintorína v Bitburgu spolu s vtedajším americkým prezidentom Ronaldom Reaganom, proti ktorej sa v zahraničí strhla obrovská vlna kritiky. (Zaujímavosťou je, že na domácej scéne sa skoro tri štvrtiny obyvateľov k návšteve vyjadrili kladne, a z parlamentných strán sa o jej zrušenie zasadzovali len Zelení.) Kohl zhodnotil ostro sledované stretnutie s americkým prezidentom ako „...opätovné potvrdenie, a dobre viditeľné a cítené gesto zmierenia medzi našimi národmi.“ (Kohl 1985: 256-257)

V tomto geste a v rozruchu, ktorý spôsobilo však zanikol iný, podľa mňa významnejší prejav kancelára Kohla prednesený v príležitosti výročia oslobodenia tábora Bergen-Belsen necelý mesiac pred príchodom amerického prezidenta. Jeho dôležitosť spočívala v tom, že neoznačoval za obete nacistických perzekúcií výhradne Židov, ale aj iné skupiny obyvateľov, akými boli napríklad Rómovia, mentálne hendikepovaní, ruskí vojnoví zajatci, národy strednej a východnej Európy, obrovský počet príslušníkov ZSSR, ktorí zahynuli počas vojny. (Hartman 2000: 247) Z tohto by sa dalo vyvodiť, že Kohl prejavom opätovne znížil dôležitosť židovskej otázky, stlmil potrebu ich opätovnej rehabilitácie, a priviedol pozornosť na ďalšie obete holokaustu, i keď ich zoznam nebol zďaleka kompletný.

Dubiel si všimol ďalší aspekt vývoja politického diškurzu, ktorý vznikol už v 70. rokoch 20. storočia, a za vlády Kohla bol upevnený. A síce, „liturgiu pamätných dní,“ obzvlášť 8.mája. (1999: 11) Bol to aspekt úplne nový, ktorý neskôr, v 90. rokoch, prispel k obmedzeniu komunikatívnej pamäte a rozšíreniu tej kultúrnej. K tomuto pojatiu pamäte sa vrátim v ďalšej kapitole práce.

Podobne ako Theodor Heuss za čias Adenauera, tak aj Richard von Weizsäcker užíval svoj úrad prezidenta na oživovanie politických debát o židovskej otázke. V tomto smere ho preslávil jeho prejav v parlamente 8.5.1985 k 40.výročiu ukončenia druhej

svetovej vojny. Herf ho považoval za najdôležitejší zo všetkých prejavov vôbec od čias Theodora Heussa, ktorý vystúpil v 1952 v Bergen-Belsen. (1997: 355)

Prvým dôležitým bodom prezidentovej reči bolo vyhlásenie, že správanie nemeckého národa počas holokaustu viedlo k naplňaniu „nehumánnych cieľov kriminálneho režimu.“ Uznal kolektívnu zodpovednosť národa za vykonané zločiny. Hoci chod režimu zaistovalo len niekoľko osôb a skryte pred verejnosťou, každý Nmec sa skôr či neskôr mal príležitosť dozvedieť, čo sa v štáte skutočne dialo, a v súvislosti s tým zaujať určitý postoj. Najčastejšie dochádzalo k apatii, mlčaniu, ignorancii a intolerancii. Neuznal však kolektívnu vinu: „Vina je, tak ako nevina, nekolektívna a osobná.“ O zodpovednosti a spáchaných zločinoch hovoril v prvej osobe množného čísla, a teda sa s nimi viac zosobňuje, na rozdiel od bežne používanej frázy „v mene Nemecka.“ Nabádal občanov SRN k pamiatke a uctievaniu si *všetkých* zosnulých vo vojne a počas genocídy, nie len výlučne jednej skupiny obyvateľstva na úkor iných. Menoval obsiahly zoznam všetkých skupín obetí, radiac ich podľa dôležitosti, zahrnul doň aj komunistov a zdôrazňoval obeť žien. Vytvoril a uctil si tak najkomplexnejší súbor obetí, ktorý nemal medzi prejavmi nemeckých kancelárov či prezidentov obdoby. Zároveň upozorňoval, že tieto obeť nevznikli na základe akejsi svojvôle, ale ako produkt antisemitských a rasových zákonov nacistického režimu. Tretím aspektom prejavu, ktorý je potrebné zdôrazniť, je Weizsäckerove poukázanie na jedinečnosť genocídy Židov. Referoval k nej ako k „neporovnateľnej v histórii.“ Posledným významným prvkom reči je obvinenie Hitlera z odštartovania vojny a nacistických neprávostí. Na druhej strane ale prezident zdôraznil, že istý podiel viny v tomto prípade nesú aj západné mocnosti, ktoré Hitlera nedokázali zastaviť. Nie je však správne viniť vždy „tých druhých“, pretože ani miera zodpovednosti Západu nijak neoslabuje zodpovednosť samotného Nemecka. (1985: 1)

Weizsäcker sa aktívne vyjadroval aj k *Historikerstreit* najintenzívnejšie prebiehajúce v rokoch 1986-87. Bol hlavným oponentom snáh podkopať jedinečnosť holokaustu. Kritizoval tých, ktorí ho porovnávali napríklad so sovietskymi gulagmi a zastával názor, že genocída Židov ostáva v histórii unikátnou, pretože bola vykonaná v Nemecku a v mene Nemcov. (Herf 1997: 359) Snáď by však plamenným rečiam Weizsäckera o spravodlivosti a zodpovednosti za utrpenie národov nemusel byť prikladaný až príliš veľký význam: jeho diškurz mohol byť vo veľkej miere ovplyvnený jeho službou v nemeckej armáde medzi rokmi 1938-1945. Ako bývalý vojak slúžiaci

nacistickému režimu mu mohlo pri tvorbe prejavov ísť len o akési „odčinenie“ svojej účasti vo vojne a o získanie sympatií národa.

V SRN boli prítomné rozdielne postoje pravice (CDU) a ľavice (SPD) politického spektra, ktorých sa strany viac-menej pridžžali po celé skúmané obdobie. SPD pokračovala v Schumacherovej a Heussovej tradícii, CDU ostala myšlienkovu zakotvená v Adenauerovej ére. Navzájom sa líšili nielen intenzitou diskusie o holokauste a vyrovnania sa s jeho posolstvom, ale aj názormi na zákon o premlčaní. Došlo k zhode v otázke kolektívnej zodpovednosti Nemcov za obete holokaustu. Aj keď primárnu zodpovednosť za odštartovanie vojny niesol Hitler, nemožno zabúdať na jeho podporné faktory, ktorými boli podkopaná viera v demokraciu a jej zanedbateľná podpora (Schmidt), úloha západných mocností a apatia, a mlčanie nemeckých obyvateľov (Weizsäcker). Kolektívnu zodpovednosť však nemožno zamieňať za kolektívnu vinu. Tá pripúšťaaná nebola, naopak sa zdôrazňovala vina individuálna. Dôležitú úlohu zohrala aj otázka jedinečnosti genocídy Židov, ktorá stála v centre známeho sporu *Historikerstreit*. Prekvapivým je fakt, že Weizsäcker ako člen CDU zaujal ľavicový postoj a odmietol podkopávať výnimočnosť holokaustu. Výsledným všeobecným prínosom tohto obdobia bola centralizácia témy holokaustu v nemeckom politickom diškurze, ku ktorej sa nakoniec bez zdráhania pridávali aj zástupcovia CDU. Väčšina dôležitých vyjadrení prebehla síce v príležitosti pamätných dní, sviatkov a návštevy pamätných miest, a nie spontánne, ale úloha diškurzu v reflektovaní minulosti a vyrovnávaní sa s ňou bola jednoznačne pozdvihnutá (Brandt).

3.3.2 Východný Berlín po antikomopolitných čistkách

Politický diškurz, ktorý vznikol v NDR, bol ovplyvnený na základe toho, že „[p]olitika pamäte fungovala na východe trochu odlišne.“ (Lebow 2006: 23) V tom istom období medzi rokmi 1960 a 1990 „vietor zmeny nevanul v Nemeckej demokratickej republike rovnakou intenzitou [ako v SRN].“ (Herf 1997: 362) Od 50. rokov 20. storočia bol hlavným postojom k otázke holokaustu marginalizácia a potláčanie jeho významu. Až do 80. rokov sa v politickom diškurze v NDR nič významné nemenilo, takýto postoj slúžil na konsolidáciu, a neskôr na stabilizáciu komunistického režimu.

Posledným kancelárom sa v roku 1971 stal Erich Honecker, ktorý pokračoval v politike predchodcu Ulbrichta. Až do svojho spojenia so SRN, vo Východnom Nemecku nedošlo k nadviazaniu diplomatických stykov s Izraelom, vyplateniu

reštitúcií. Naopak sa NDR prezentovala ako verný spojenec arabských štátov a Organizácie za oslobodenie Palestíny. Holokaust a otázku vyrovnávania sa s minulosťou držala na periférii svojej politickej pamäte, z genocídy vinila výhradne Západné Nemecko a odmietala uznať akýkoľvek podiel svojej viny. (Herf 1997: 363)

Jedine od politických disidentov sa ozývali hlasy nespokojné s týmto oficiálnym politickým diškurzom. Začali preberať rétoriku politických aktérov SRN, dožadovali sa konca potlačovania diskusie o holokauste, uznania vlastného podielu viny na ňom, či odstránenia diktatúry. V porovnaní s hľadaním inšpirácie na Západe možno pre zaujímavosť uviesť frakciu západnej SPD, ktorá sa zo strany vyčlenila v 60. rokoch 20. storočia kvôli názorovým nezhodám. Pre túto tzv. Novú vlnu, boli blízke určité prvky politiky NDR. Zastávala napríklad periferizáciu holokaustu v politickom diškurze. (Herf 1997: 348-349) Neskôr sa toto hnutie zmenilo na krajne radikálne, a teda nemá veľký význam zaoberať sa ním viac.

Zakonzervované striktné pravidlá sa uvoľnili až po páde komunistického režimu a demokratickom zvolení novej vlády. V apríli 1990 bol ľudovou komorou schválený dokument, na základe ktorého bolo ukončené dlhoročné potláčanie významu holokaustu pre dejiny NDR a popieranie vlastnej zodpovednosti či viny. Komora vo svojom spoločnom vyhlásení priznala „...spoluzodpovednosť za ponižovanie, vyhnanie a zavraždenie židovských žien, mužov a detí. Cítíme smútok a stud a priznávame sa k tomuto bremenu nemeckých dejín.“ (Gemeinsame Erklärung... 1990: 1)

V prípade NDR môžeme od 60. rokov 20. storočia vidieť, v porovnaní so SRN, celkom jasný a takmer priamočiary vývoj, ktorý vyústil do skončenia „...štyridsaťročného odkazu antisemitských kódovaných slov oblečených do marxisticko-leninských sloganov, a popierania toho, že antisemitizmus by mohol existovať v oficiálnom antifašistickom režime.“ (Herf 1997: 365) Väčší priestor tomuto obdobiu v NDR nevenujem z dvoch dôvodov. Prvým dôvodom je jeho statickosť a trvanlivosť. Hlavným dôvodom je však fakt, že v ňom nevystupovali žiadne osoby, ktoré by boli zastúpené v politických štruktúrach zjednoteného Nemecka, ktoré budem skúmať v hlavnej kapitole práce. V porovnaní so SRN, ktorej dvaja vysokí predstavitelia pokračovali vo svojich úradoch prezidenta a kancelára v novej ére nemeckého vývoja: Richard von Weizsäcker a Helmut Kohl.

4 Podoba a úloha politického diškurzu v zjednotenom Nemecku

Skôr ako pristúpim k analýze prejavov vybraných politických aktérov, v kontexte zjednotenia bývalého Západného a Východného Nemecka by som rada poznamenala ešte pár faktov, ktoré s týmto zjednotením súviseli, a priamo na politický diškurz vplývali.

4.1 *Formy pamäte a ich význam pre politický diškurz*

V predchádzajúcej kapitole som zmienila dva procesy obmedzovania komunikatívnej pamäte a posilňovania pamäte kultúrnej. Teraz ukážem, prečo k nim dochádzalo a ako súviseli s politickou pamäťou a politickým diškurzom v zjednotenom štáte.

Dôvod oslabenia komunikatívnej pamäte je jednoduchý: postupné vymieranie svedkov doby rokov 1933-1945. V polovici 90. rokov 20. storočia to Kohl potvrdil faktom, že „[d]ve tretiny dnes žijúcich Nemcov sa narodili po [druhej svetovej] vojne.“ (Kohl 1995: 1) Komunikatívna pamäť bola udržiavaná práve spomienkami žijúcich pamätníkov. Zo slabnutia komunikatívnej pamäte vychádzala následne potreba zakotviť interpretáciu nacistického obdobia do vedomia Nemcov iným spôsobom. (Dubiel 1999: 243-244) Preto bol v Nemecku zaznamenaný rozvoj kultúrnej pamäte. Tá podľa Assmanna vzniká na kultúrnej úrovni a vytvára kultúrnu identitu človeka. Kultúrna úroveň znamená, že nositeľom tejto pamäte sú také „obrazy“, ktoré sú kultúrne objektivizované. (2008: 109-110) Príkladmi takýchto objektivizovaných materiálnych foriem kultúrnej pamäte sú školské učebnice, pomníky, reprezentačné stavby, mená ulíc, politické sviatky či rituály. (Dubiel 1999: 243)

Langenbacher zaznamenal, že po roku 1989 sa stala pamäť holokaustu pre nemecký národ dôležitejšou ako kedykoľvek predtým. Tomu pomohla napríklad inštitucionalizácia spomienkových slávností (ktoré patria do kultúrnej pamäte). To znamená, že z historických udalostí sa stali významné politické podujatia. Počas týchto podujatí sa konali prejavy politických aktérov, a tie celý politický diškurz v štáte obohacovali. Konkrétne v Nemecku zaznievali „...dôležité oficiálne vyhlásenia presadzujúce zodpovednosť a ľútosť nad zločinmi minulosti.“ (2010: 44)

Centralizáciu holokaustu si všimol aj König. Dôvodov vedúcich k tomu, že v politickom diškurze bola nacistická minulosť všadeprítomná, mohlo byť podľa neho

viacero. Jednak sa v 90. rokoch 20. storočia konečne podarilo priblížiť k „správne a primeranému“ spôsobu zaobchádzania s touto témou. Predtým sa s ňou podľa jeho názoru zaobchádzalo scestne či vyhýbavo. Niven uviedol, že napríklad často dochádzalo k obviňovaniu „toho“ druhého Nemecka. (Niven 2006: 1) Ďalej sa diškurz o holokauste stal akýmsi „kontrapunktom“ rýchlo napredujúcej ekonomickej a spoločenskej úrovne Nemecka v poslednom desaťročí. A dokonca sa stal „univerzálnou mierkou“ pre akýkoľvek diškurz o zločinoch a spravodlivosti ako takej. (König 2003: 152-153)

Na druhej strane Herf predpokladal, že kombinácia udalostí akými boli „trinásťročná éra Helmuta Kohla, víťazstvo Západu v Studenej vojne v 1989 a nemecké znovuzjednotenie v 1990“ bude viesť k odsunutiu a vymazaniu holokaustu a iných zločinov nacizmu z pamäte nemeckého národa. Prekvapene však skonštatoval, že namiesto toho došlo k „...opätovnému osvieženiu západonemeckej tradície prekonávania minulosti (nem. *Vergangenheitsbewältigung*),“ ktorá prostredníctvom neho získala dokonca prominentné miesto v národnom politickom diškurze. (1997: 368)

V nasledujúcich podkapitolách sa jednotlivo venujem rečovým prejavom ôsmich vybraných politických aktérov v parlamente. Pri ich analýze zohľadňujem už viackrát spomínané tri línie, od ktorých sa obsah mojej práce celý čas odvíja. V poslednej podkapitole zhrniem závery, ktoré vyplývajú zo získaných poznatkov. Prínos výskumu zhodnotím v závere práce, kde zároveň načrtnem, ako by sa dalo s výsledkami výskumu pracovať do budúcnosti.

4.2 Helmut Kohl

Prvý spolkový kancelár zjednoteného Nemecka sa k skúmanej téme vyjadril najčastejšie. Z hľadiska postu, ktorý zastával, bol najvplyvnejším politikom v štáte. Jeho postavenie utvrdzovali aj jeho minulé skúsenosti s úradom kancelára, zásluhy na zjednotení bývalých NSR a NDR, a v neposlednom rade aj jeho dlhý osemročný mandát. Počas výkonu tohto mandátu vo svojich prejavoch používal najširšiu škálu vyhľadávaných kľúčových slov. Najčastejšie sa objavili abstraktné výrazy, akými sú *história/dejiny* a *násilie*⁷. Popri nich trochu zaostávali konkrétne pomenovania *nacizmus*, *Židia* a *Hitler*. Aj Herf si všíma, že sa „Kohl zasekol pri tvorení všeobecných

⁷ Pri práci s prejavmi som počítala, koľkokrát sa v nich zvolené kľúčové slová vyskytovali. Za časté opakovanie slova považujem, keď sa za celé dve volebné obdobia parlamentu objavili v prejavoch viac ako 10 krát. Niektoré slová sa nevyskytli ani raz.

prehlásení o potrebe uchovávať utrpenie v pamäti...“ (1997: 368) Navyše, v jeho druhom volebnom období ako kancelára je téma holokaustu v jeho parlamentných prejavoch zastúpená výrazne slabšie. Výroky o minulosti a dejinách sa – možno paradoxne – častejšie týkajú komunistickej, nie nacistickej epochy Nemecka.

Kľúčové slová používa v spojitosti s domácimi, či zahraničnopolitickými udalosťami, tzn. žiadna reč nie je primárne a výlučne zameraná na reflexiu holokaustu a násilností nacistického režimu, či na vyrovnávanie sa s ich dedičstvom. Najdôležitejšími vnútropolitickými témami sú odmietnutie násillia voči cudzincom, ktoré v Nemecku vypuklo najmä v prvej polovici 90. rokov 20. storočia, znovuzjednotenie a cesta k nemu, a výchova budúcich generácií. Medzi najvplyvnejšie zahraničné otázky možno zaradiť udalosti v Juhoslávii a Pobaltí, budovanie dobrých vzťahov so susediacimi štátmi, pozíciu Nemecka v Európe a vo svete, ľudské práva v Turecku, a vojnu v Perzskom zálive. Napriek tomu, že sa zahraničnej politike Nemecka v práci nevenujem, môžem zhodnotiť, že aj na základe parlamentných diskusií o práve spomenutých zahraničných udalostiach tvoril Kohl taký diškurz, ktorý mal na domáci proces reflektovania holokaustu veľký vplyv.

Po roku 1989 nastal v Európe prelom (nem. *Umbruch*), ktorý podnietil zmeny k lepšiemu, konkrétne ukončením „konfrontácie medzi Západom a Východom“ a „delenia našej vlasti.“ Slovaní Kohla nastal stav, kedy „staré predsudky, kliše a obrazy nepriateľa skončili tam, kam patria: na hŕbe smetí dejín.“ (Plenarprotokoll 12/87: 7178) Tento výrok pôsobí podľa môjho názoru dvojznačne. Priamočiaro z neho vyplýva, že Kohl považoval zjednotenie Nemecka za nesmierne dôležitú vývojovú etapu pre jeho národ, kedy bolo možné prijať nový prístup k interpretovaniu a hodnoteniu minulosti. Vo výroku však možno badať aj skrytý význam. Suverénnym odmietnutím všetkých minulých predsudkov, kliše či obrazov, Kohl tiež ale naznačoval, že nie je potrebné vracieť sa k tomu, akým spôsobom sa pristupovalo k holokaustu v minulosti. Svoj názor upresňuje výrokom, že „situácia dnes nie je priamo (bez rozmýšľania) porovnateľná so skúsenosťami po 1945.“ (Plenarprotokoll 12/60: 5010)

Hneď rok po zjednotení sa Kohl v parlamente uisťoval, či poslanci rozumeli konceptu kolektívnej viny, a či ju rovnako ako on odmietli. Presadzovanie kolektívnej viny národa bolo podľa neho „plne nemysliteľné.“ (Plenarprotokoll 12/60: 5007) V prospech svojho tvrdenia argumentoval myšlienkou, že „Kto žil v slobode, musí sa sám seba čestne spýtať, ako by sa správal v diktatúre, či by sa stiahol do kúta.“ (Plenarprotokoll 12/60: 5010) Nabádal k tomu, aby sa každý individuálne „pozrel do

seba“ a snažil sa zamyslieť nad tým, ako by sa v podobnom spoločensko-politickom prostredí správal. Nie je správne hovoriť o kolektívnej vine, tá podľa neho neexistuje. Na rozdiel od kolektívnej viny, je nutné si uvedomiť a premýšľať nad mierou kolektívnej zodpovednosti. Je kolektívnou, pretože sa nedelí na „zodpovednosť všetkých Nemcov za Hitlera [...] medzi tých na západe a tých na východe.“ Ako avšak Kohl poznamenal, „tí na východe“ museli za jej následky dvojnásobne trpieť. (Plenarprotokoll 13/41: 3183) Tými „na východe“ myslel obyvateľov komunistickej NDR.

Z kolektívnej zodpovednosti pre Nemecko vyplývalo niekoľko povinností, ktoré Kohl postupne v prejavoch predstavoval. Prvá sa týkala novej pozície Nemecka vo svete a Európe, ktorú nadobudlo zjednotením v 1990. Na základe „našej politickej, geografickej a ekonomickej polohy máme túto zodpovednosť niesť.“ Nemci sa nemôžu obrátiť k zvyšku sveta chrbtom. (Plenarprotokoll 12/123: 10485) Z toho vyplýva, že by sa nemali ani „vychvaľovať ako morálna mocnosť“, a prihliadajúc na svoje dejiny prejavovať pokoru a snahu poučiť sa z minulosti. (Plenarprotokoll 12/162: 13855).

Ďalej sú Nemci povinní snažiť sa o zjednotenie Európy, inak by „zlyhali pred svojimi dejinami.“ (Plenarprotokoll 13/61: 5079) K jednote napomáhajú aj dobré vzťahy so susednými štátmi, ktoré by mali byť zaistené prostredníctvom „porozumenia a zmierenia“ medzi nimi. Hovoril, že Nemci sú si vedomí nepravostí, ktoré nacistické Nemecko spáchalo voči bývalému Československu, a toho, že ich nepáchalo len voči Židom. (Plenarprotokoll 13/154: 13810) Vo väčšej miere sa venoval poľskému národu, ktorý označuje za prvú obeť Hitlerovho zhubného vojenského ťaženia. (Plenarprotokoll 13/41: 3182) V tejto súvislosti považoval Kohl vznik dohody o susedských vzťahoch medzi Nemeckom a Poľskom za veľmi dôležitý medzník vo vývoji vzájomných vzťahov týchto štátov. Jeho názorom bolo, že „ani vojny ani genocída, ani prenasledovanie ani vyhnanie, ani rasistická namyslenosť ani ideologické zaslepenie“ už nenarušia vznikajúcu „tradíciu mierového spolunažívania.“ (Plenarprotokoll 12/39: 3244)

V súvislosti s Poliakmi, ktorí „kvôli národnosocialistickému prenasledovaniu museli trpieť obzvlášť silno“, začal Kohl hovoriť aj o otázke „materiálneho odškodnenia.“ Navrhol vytvoriť nadáciu, ktorá by odškodné Poliakom ponúkala. Zároveň však podotkol, že vo vtedajších podmienkach by to bola schopná činiť len v prípade, že by sa Poliaci dostali do skutočne „nepredvídaných ťažkostí.“ (Plenarprotokoll 12/39: 3248) Približne o rok neskôr sa k otázke odškodného opäť

vrátil, tentokrát hovoril odvážnejšie, ale, čo sa týka jeho príjemcov, nekonkrétne. Ocenil, čo všetko dokázali vykonať svojou vzornou prácou „demokrati“ za posledných 50 rokov (teda reprezentanti SRN) pri tvorbe dohôd o odškodnom za „nacistické barbarstvo.“ Sprostredkovaná finančná pomoc v tej dobe dosahovala výšku 100 miliárd. (Plenarprotokoll 12/123: 10483)

Formulácia ďalšej povinnosti je celkom jednoduchá: „...nechceme a nemali by sme zabudnúť na bôľ a slzy tohto storočia,“ pretože „to sme dlžní jeho obetiam.“ (Plenarprotokoll 13/41: 3185) Na to, aby spomienka na holokaust ostala živá, existuje jednoduchý návod: nastúpiť na „učebný proces,“ ktorým „budeme spoločne prechádzať.“ (Plenarprotokoll 12/60: 5010) Kroky, ktoré nemecká spoločnosť podnikala v procese učenia mali byť orientované hlavne na budúce generácie, pretože tým bolo nutné venovať všetku pozornosť. Kohl citoval svoj vlastný prejav z roku 1985, ktorým pripomenul, aké bolo dôležité „viesť dospievajúcu generáciu ... k tomu, že tolerancia, že otvorenosť k spoluobčanom sú nenahraditeľnými cnosťami, bez ktorých sa ani naše štátnictvo nemôže rozvíjať.“ Takáto ľudskosť mala byť „odpoveďou na zlyhanie v epoche, ktorá bola určovaná zneužívaním moci a netoleranciou.“ (Plenarprotokoll 12/128: 11041)

Učebný proces by mal viesť k poučeniu sa z chýb vlastnej minulosti. To podľa kancelára prispievalo k zabezpečeniu a zlepšeniu postavenia Nemecka v „novom svete.“ (Plenarprotokoll 12/231: 20124) Poučenie z minulosti malo slúžiť vlastným nemeckým záujmom, zároveň však prispievať k plneniu jedného z cieľov Nemecka, „politického zjednotenia Európy v tomto desaťročí.“ (Plenarprotokoll 12/87: 7179) Každý by si mal uvedomiť, aké dôležité je poznať svoju minulosť, pretože „Kto nepozná minulosť, nedokáže pochopiť súčasnosť a konštruovať budúcnosť.“ (Plenarprotokoll 13/41: 3183) Postup vyťahovania minulosti na povrch, zmierovania sa s ňou a poučenie sa z nej by mohli viesť k upevnieniu a rozvíjaniu demokracie v štáte. Preto sa dá tvrdiť, že bol nutným predpokladom úspešného demokratického vývoja Nemecka.

Zo samotných nemeckých dejín (predovšetkým obdobia nacistickej vlády násilia) vyplýva pre nemecký národ povinnosť byť obzvlášť solidárnym so spoluobčanmi „židovského vyznania.“ To totiž „dlhujeme na pamäti na obeť nacizmu, ako aj súčasným a budúcim generáciám v Nemecku.“ Znovu citoval svoj prejav z koncentračného tábora Bergen-Belsen z roku 1985, kedy zdôraznil, že je dôležité, aby boli židovskí obyvatelia Nemecka opäť schopní „nám pomôcť pri výstavbe Spolkovej republiky Nemecko.“ (Plenarprotokoll 12/128: 11041)

K vyrovnaní sa s vlastnými dejinami prispieva ľudská otvorenosť a pravdivosť. Kohl vyzval, „aby sme sa čestne vyrovnali s celými nemeckými dejinami,“ a prijali „našu minulosť na východe a západe ako spoločné dedičstvo.“ (Plenarprotokoll 13/61: 5078) Toto bol jeden z prípadov, kedy hovoril o nemeckých dejinách ako o celku.

K otázke umiestnenia pamäti holokaustu v diškurze politickej reprezentácie štátu sa Kohl vyjadril len jedenkrát, stručne a všeobecne. „Nie je jednoducho pravdou, že pred nemeckým zjednotením sa o obetiach ... nehovorilo.“ (Plenarprotokoll 12/60: 5010)

V jednom prejave sa krátko zmienil aj o svedkoch doby holokaustu, resp. nacistického režimu. Pri osobnej spomienke na začiatky denacifikácie v Nemecku pripomenul, že v tomto období si mnohí mysleli, že za pár rokov sa celý proces denacifikácie podarí „uzavrieť.“ No „v súčasnosti konštatujú, že práve dnes, aj napriek znovuzjednotenému Nemecku, sa to všetko vracia, a ostane to tak, pokiaľ žijú ľudia, ktorí nacizmus zažili osobne.“ (Plenarprotokoll 12/82: 6718)

4.2.1 Násilie a ľudské práva

V niekoľkých rokoch existencie zjednotenej SRN došlo k obrovskému nárastu násilných činov voči imigrantom a cudzincom v krajine. Tieto činy mali na svedomí prívrženci silnejúcich pravicových a ľavicových extrémistických skupín po 1990. Helmut Kohl im vo svojich prejavoch venoval značný priestor. Násilie posudzoval a porovnával s násilnými činmi nemeckej minulosti, konkrétne činmi spáchanými počas nacizmu a komunizmu.

V prvom rade bolo dôležité mať neustále na mysli, že v nemeckej spoločnosti muselo „použitie násilia zostať tabu,“ teda niečím nedotknuteľným, pretože preň neexistovalo „žiadne ospravedlnenie.“ (Plenarprotokoll 12/123: 10475) Podobné slová opakuje o dva týždne neskôr. Zároveň striktno odsudzuje „každú formu nenávisťi voči cudzincom, xenofóbie a antisemitizmu.“ (Plenarprotokoll 12/128: 11040)

Odmietnutie násilia Kohl spojil so snahou národa o udržiavanie mieru a zachovávanie ľudských práv. Na základe skúseností nemeckých dejín „sme presvedčení o tom, [...] že stráženie ľudských práv a základných slobôd je dôležitým predpokladom pre pokrok v budovaní [...] mierového poriadku.“ (Plenarprotokoll 12/2: 24) Poriadok vzťahoval nie len na Nemecko, ale aj na Pobaltie a iné európske krajiny, ktoré boli súčasťou bývalého Sovietskeho zväzu.

Kohl ďalej vyzdvihol ľudskú dôstojnosť keď tvrdil, že je to „naše najvyššie dobro, na ktoré sa nesmie siahať. Kto sa proti nej previní, dotýka sa základov nášho slobodného a demokratického štátu.“ (Plenarprotokoll 12/128: 11042) Celá nemecká ústava je založená na dôraznej ochrane ľudských práv a slobôd. Jedným z jej najdôležitejších článkov je tzv. večná klauzula (článok 79 odsek 3), ktorá hovorí o tom, že „zmena tohto základného zákona,“ ktorá by sa dotkla článkov 1 a 20 je „nepripustná.“ (Grundgesetz 2012: 22) Článok 1 odsek 1 je dôležitý, pretože hovorí o nedotknuteľnosti ľudskej dôstojnosti⁸. Podnetom pre jeho zakotvenie v základnom zákone boli udalosti holokaustu, kedy ľudská dôstojnosť mnohých obyvateľov Nemecka nebola štátnou mocou rešpektovaná. Toto zakotvenie možno rovnako vidieť ako snahu ústavodarného zhromaždenia zabrániť podobným udalostiam v budúcnosti, a za predpoklad lepšieho budovania a upevňovania demokracie v štáte.

Poskytnúť útočisko prenasledovaným je poslednou povinnosťou Nemecka, o ktorej sa Kohl zmieňoval. Podľa jeho slov to vyplývalo z „príkazu“ nemeckej ústavy a z vlastných nemeckých dejín. „Ponúkame politicky, rasovo alebo nábožensky prenasledovaným ochranu a prijatie.“ Avšak nebolo treba zabúdať na to, že nemecký národ už nestrpí viac tých, ktorí podnecujú nepokoje, či dokonca občianske vojny. (Plenarprotokoll 12/162: 13857-13858) Na inom mieste Kohl špecifikoval túto povinnosť ako „historicko-morálny záväzok z čias nacistických barbarstiev.“ A zdôrazňoval, že v minulosti a aj „v tejto dobe našlo veľa prenasledovaných Nemcov v zahraničí ochranu.“ (Plenarprotokoll 12/128: 11043) Neskôr sa opätovne vrátil k téme prenasledovaných a azylov: na konkrétnom príklade ukázal, že počas nacistického režimu našlo v Turecku útočisko mnoho Nemcov – politikov, umelcov, vedcov. Za to je potrebné byť vďačný „aj v tejto hodine,“ rovnako ako boli vďační prenasledovaní Nemci počas nacizmu. (Plenarprotokoll 12/162: 13855)

4.3 Predsedovia strany SPD

Parlamentná databáza po zadaní vybraných kľúčových slov vygenerovala pre každého predsedu strany SPD len prekvapivo malý počet výsledkov. Konkrétne tri nálezy pre Hans-Jochen Vogela, jedna zhoda pre Björna Engholma a jedna pre Rudolfa Scharpinga. Po priradení kľúčových slov k menu Oskar Lafontaine nebola nájdená ani

⁸ „Ľudská dôstojnosť je nedotknuteľná. Vážiť si ju a chrániť ju je povinnosťou všetkej štátnej moci.“ [Die Würde des Menschen ist unantastbar. Sie zu achten und zu schützen ist Verpflichtung aller staatlichen Gewalt.] (Grundgesetz 2012: 1)

jedna zhoda. Viaceré z týchto osôb sa však podieľali na tvorbe poslaneckých návrhov (*Anträge*) súvisiacich s holokaustom. Tým sa ale v práci nevenujem, pretože pod sebou nesú podpis celej skupiny poslancov, nie sú to teda individuálne vyjadrenia.

Najväčší počet vyjadrení zaznelo z úst prvého predsedu SPD v zjednotenom Nemecku, Hans-Jochen Vogela. Ten sa, podobne ako Kohl, vo veľkej miere venoval násilným trestným činom vo vtedajšom Nemecku. Ich význam prepájal s bezprávnou minulosťou. Slová *minulosť* a *história/dejiny* používal prevažne všeobecne, no vo viacerých prípadoch (na rozdiel od Kohla) ich špecifikoval spojením napríklad so slovami *Židia*, *židovský*, alebo presným časovým vymedzením. Často hovoril o „vlne násilia“ zameranej „takmer výhradne voči cudzincom,“ ktorú spôsobovali hlavne mladí ľudia, predovšetkým v „nových spolkových krajinách.“ Zarážajúce pre Vogela bolo to, že vlna násilia sa nezastavila ani pred Židmi a židovskými inštitúciami. „V pozadí toho, čo Nemci v prvej polovici tohto storočia vykonali židovskému ľudu, je možné ho [násilie voči Židom] označiť len za potupu.“ (Plenarprotokoll 12/110: 9396) Navrhol dva spôsoby, akými by bolo možné proti takému násiliu bojovať: „spoločné ‘nie’ všetkých obyvateľov“ a „vyobcovanie násilia, mužov v jeho pozadí a pôvodcov, ale aj jeho sympatizantov...“ Pripomenul, že už v minulosti boli niektorí ľudia, „vtedy to boli Židia, vyňatí (zo spoločnosti), zatratení a objekty [...] smrteľnej nenávisti.“ Situácia vo vtedajšom Nemecku evokovala niečo podobné a bolo potrebné včas zabrániť jej vystupňovaniu. Podľa Vogela stačilo začať tým, že by každý Nemec premýšľal o „našich mladších dejinách“ a pripomínal si ich udalosti. (Plenarprotokoll 12/110: 9396-9397) Otázkou ostáva, ktorú časť dejín mal Vogel na mysli, keď hovoril o dejinách „mladších.“

Ďalšia téma, ktorej sa Vogel venoval, súvisí so zodpovednosťou za minulosť. Nikto by nemal tvrdiť, že aj tak „nemohol nič urobiť. Každý dokáže napadnutému či ohrozenému prejavovať svoju solidaritu.“ (Plenarprotokoll 12/110: 9397) Považoval tiež za dôležité upozorňovať na nebezpečenstvo „straty pamäti.“ Tá spôsobuje, že „zodpovednosť za minulosť sa opäť odsúva na stranu,“ čo „posilňuje [...] nostalgické aktivity.“ (Plenarprotokoll 12/229: 19926-19927) Výraz „nostalgické aktivity“ v tomto prípade však naznačuje, že Vogel hovoril o komunistickej minulosti a fenoméne ostalgie.

Znepokojenie prejavil Vogel nad spoluúčasťou Nemecka na výrobe chemických zbraní a vývoji rakiet. Kritiku, ktorá sa kvôli tejto angažovanosti zniesla na Nemecko

predovšetkým zo strany spriatelených krajín, považoval za oprávnenú. Zakladala sa totiž na „prepojení nemeckých dejín s holokaustom.“ (Plenarprotokoll 12/14: 739)

Pri rozprave o tom, ako brániť násiliu, súhlasil Vogel s názorom spolkového prezidenta Weizsäckera. Dôležitejšie ako posilňovať zákony je pre nich posilniť svedomie ľudí. (Plenarprotokoll 12/119: 10113) Björna Engholm zaujal podobné stanovisko, keď odmietol navrhované zmeny článku 16 nemeckej ústavy o občianstve a práve na azyl. „...zmena tohto [...] práva by nepomohla vyriešiť žiaden problém a nebola by úctyhodná v spojení s našimi vlastnými dejinami.“ (Plenarprotokoll 12/37: 3024)

Poslednými dôležitými bodmi, ktorým Vogel venoval pozornosť, bola ľudská dôstojnosť, ktorú označil za „najvyšší princíp nášho právneho poriadku,“ a odškodné pre „obete NS-vlády [národnosocialistickej].“ Zasadzuje sa za spravodlivú dohodu vlády so židovským spoločenstvom ohľadom pravidiel odškodného. (Plenarprotokoll 12/229: 19924)

Engholm, nástupca Vogela, sa zhodoval s kancelárom Kohlom v tom, že na pomedzí 80. a 90. rokov 20. storočia nastal dôležitý zlom. Tento zlom prišiel po „vyriešení sporu Východ – Západ, ukončení blokového [bipolárneho] premýšľania, rozpade sovietskeho impéria.“ Druhý predseda SPD v ňom videl „bezmedzne veľkú šancu pre náš spoločný svet. Teraz sú potrebné vlády, ktoré túto šancu využijú.“ (Plenarprotokoll 12/37: 3025)

Veľmi dôležitým bol Engholmov výrok, ktorým rázne odmietol kolektívnu vinu. Hneď na to podotkol, že „neexistuje ani žiadna kolektívna nevina prostredníctvom odvolávania sa na milosť neskorého narodenia.“ Je nutné, aby sa Nemci poučili z vlastných dejín. To by im pomohlo prebrať zodpovednosť za súčasnosť, ktorú „naša zem tak veľmi potrebuje k prežitiu.“ (Plenarprotokoll 12/37: 3025)

Jediný prejav Rudolfa Scharpinga, ktorý databáza vygenerovala obsahoval len všeobecné, opakujúce sa kľúčové slová *násilie, dejiny/história a minulosť*. V ani jednom z prípadov sa tieto slová netýkali Židov, holokaustu, a nemali s nimi ani nepriamy súvis. Celý Scharpingov prejav plnil skôr úlohu kontrolóra vlády, za ktorú je parlament zodpovedný. Zameral sa na následky plynúce z transformačného procesu, ktorý nastal po znovuzjednotení Nemecka. Kritizoval Kohlovu vládu za nezvládnutie tohto procesu, poukazoval na neuspokojivú situáciu v „nových spolkových krajinách:“ na rastúcu nezamestnanosť, odliv mladých ľudí na Západ. Na začiatku prejavu Scharping poďakoval všetkým, ktorí prispeli k zjednoteniu, a pripomenul obeť komunistického

režimu. Zvyšok priestoru však už venoval hospodárskym a sociálnym otázkam. (Plenarprotokoll 13/61: 5079-5085)

4.4 Richard von Weizsäcker

Prvý prezident znovuzjednoteného Nemecka vystúpil v parlamente počas svojho obdobia vo funkcii len raz. Urobil tak v príležitosti odchodu z funkcie.

Jeho reč sa niesla najmä v duchu moralizujúcich výrokov o význame a pristupovaní k minulosti ako takej. Holokaust priamo nezmieňoval, hovoril všeobecne, pričom častejšie používal len slová *minulosť* a *história/dejiny*. Zdôraznil tak pamäť a spomínanie: „Dokázať si spomenúť je veľkou silou.“ Pri spomínaní je však podľa Weizsäckera nevyhnutné „prijatť celé dedičstvo minulosti, jeho dobré a jeho ťažké kapitoly. [...] to formuje náš národ.“ Inými slovami, dôveru (v štát a jeho inštitúcie) možno budovať len vtedy, keď dôveru sami v neho máme. Je ňou „dôvera v nás samých pri uvedomovaní si bohatstva a bremena dejín.“ V tomto procese by však mal byť každý opatrný a vyvarovať sa povrchného demonizovania minulosti, či jej dodatočného „prepisovania.“ (1994: 1)

Pripomenul tzv. večnú klauzulu nemeckého základného zákona. Zdôrazňoval ju v súvislosti s „hanebnými násilnými činmi proti majetku, telu a životu nenemeckých obyvateľov,“ ktoré sa v Nemecku v poslednej dobe odohrali. Upozorňoval aké dôležité je neodvracať sa od násilností, ktoré sa bežne dejú, pretože ten, „kto sa (im) vyhýba, nakoniec akceptuje panstvo a násilie od druhých nad sebou samým.“ Poznamenal tiež, že nemecký národ nenesie zodpovednosť len za seba samý, ale ako dôležitá časť celosvetovej spoločnosti by mal reflektovať aj všetky jej obavy. Pretože „mnoho národov musí trpieť oveľa viac ako my.“ (Weizsäcker 1994: 1)

4.5 Roman Herzog

V poradí siedmym spolkovým prezidentom sa stal Roman Herzog, bývalý minister vnútra a poradca Helmuta Kohla. Otázke holokaustu sa počas zasadania parlamentu venoval dvakrát. Prvýkrát pri nástupe do prezidentskej funkcie v rámci svojho úvodného príhovoru k parlamentu, druhýkrát pri príležitosti ustanovenia Dňa pamiatky na obeť nacizmu na 27. januára.

V rámci prvého prejavu z 1. júla 1994 sa dôkladne venoval trom základným bodom, ktoré bolo potrebné si pri rozmyšľaní nad holokaustom dôkladne všímať. Najdôležitejším bolo uvedomiť si, že táto téma je náročná, ba „v poslednej dobe sa

dokonca stala ešte náročnejšou.“ Prispeli k tomu „pomýlené“ novovznikajúce „formulky.“ Medzi ne zaradil napríklad „Povojnové obdobie končí,“ alebo „Po Osvienčime nenasledujú žiadne dejiny.“ Odsúdil ich, pretože k ničomu dobrému neslúžili. To, čo sa stalo „Židom a stotisícim iných menších“ počas dvanástich rokov 1993-1945 je „historickou pravdou.“ Pravdou je však tiež to, že „následkami tohto kriminálneho systému [koncentračných a vyhladzovacích táborov] trpelo aj veľké množstvo Nemcov. Podľa Herzoga je nutné zaujať „otvorený“ pohľad na túto „historickú pravdu,“ a snažiť sa o to, aby aj naďalej nebola „prekresľovaná, ani zle interpretovaná.“ Všetci Nemci by sa mali „učiť históriu národa, do ktorého sme sa narodili, aby sme sa angažovali vo vyrovnávaní sa s ňou a mohli v plnom nasadení zasiahnuť v prípade, že by sa v tejto zemi opäť prejavili totalitné a ľuďmi pohrdajúce tendencie.“ (Plenarprotokoll 12/239 21155-21156)

Druhý bod, ktorý zdôraznil, je neporovnateľnosť nepravostí a zločinov. Vyhlásil, že „zásada rovnosti v bezpráví neplatí.“ Podľa jeho názoru sa záťaž jedného národa so záťažou národa druhého, zločiny jedného nezákonného režimu so zločini iného, či jednoducho Hitler so Stalinom nedajú porovnávať. „O historickej jedinečnosti hrôz Auschwitz sa nedá špekulovať.“ Dodal, že v tejto historickej jedinečnosti [holokaustu] sa skrýva zodpovednosť a povinnosť „nás všetkých.“ (Plenarprotokoll 12/239: 21155)

V treťom bode Herzog uznal, že je nutné prenasledovať „ničomníkov z koncentračných táborov“ až dokým to pôjde. Avšak „čím viac času v krajine ubehne, tým má menší zmysel hľadať osobnú vinu obyčajných ľudí.“ Vysvetlil to na príklade z vlastného života: keď vojna skončila, sám mal len 11 rokov. Bol presvedčený, že už v tej dobe bolo nesprávne pripisovať mu nejaký podiel osobnej viny na udalostiach holokaustu. Ešte menej vhodné bol žiadať vlastných synov o to, aby takú osobnú vinu a zodpovednosť pociťovali aj oni sami. (Plenarprotokoll 12/239: 21155-21156) Pre Herzoga bolo oveľa dôležitejšie s minulosťou sa zoznámiť a dôkladne ju poznať.

Na začiatku svojho druhého prejavu poukázal na význam dátumu 27. január, ktorý bol dňom oslobodenia Auschwitz. Na znázornenie symboliky koncentračného tábora použil ostré výrazy, ako napríklad „brutalita a neľudskosť,“ „prenasledovanie a útlak,“ či „perverzná dokonale organizovaná skaza ľudí.“ Hneď potom prešiel k hlavnému účelu textu: veľmi zdôrazniť úlohu nemeckého národa, ktorou je „udržiavať spomienky [na holokaust] živé,“ neustále si pripomínať jeho udalosti. V prvom rade si bolo treba uvedomiť, že doboví svedkovia postupne umierajú. Hrôzy, ktoré zažili by nebolo správne „zakonzervovať,“ ale živo ich prenášať k mladej generácii a pomôcť jej

orientovať sa v nich. Touto tézou nadviazal na svoju prvú reč z roku 1994, kde povedal, že „história rýchlo zbledne, pokiaľ nie je časťou vlastného zážitku.“ Pripomínať neustále históriu je potrebné navyše kvôli tomu, že je „predpokladom súčasnosti.“ A zaobchádzanie s ňou je „základom budúcnosti.“ (Herzog 1996: 1)

Hlavnou úlohou nemeckého národa zostalo zabrániť opakovaniu zločinov minulosti. K jej splneniu, k získaniu a šíreniu poučenia z holokaustu, nemeckému národu pomáha prvý odsek prvého článku štátnej ústavy. (Prečo je tomu tak som spomenula už vyššie v kapitole.) Okrem právnych noriem a ústavy, ktoré štát právne zabezpečujú proti totalitarizmu a rasizmu, a tým prispievajú k plneniu práve zmienenej úlohy národa, však musí medzi obyvateľmi existovať aj úsilie brániť si demokraciu. Obzvlášť by sa mali snažiť tí, ktorí zločiny minulosti nezažili, a ani nemali možnosť stretnúť sa s ich pamätníkmi. (Herzog 1996: 1)

V ďalšej, rovnako dôležitej časti príhovoru, Herzog vysvetľuje, prečo je užitočné pripomínať si práve tento sviatok, akým spôsobom to urobiť, čo od toho očakávať. Očakáva, že politici a spoločnosť nájdu v tento deň „spoločné spôsoby spomínania, ktoré budú pôsobiť do budúcnosti spoľahlivo.“ Tu Herzog poukázal na dôležitý aspekt: podľa neho nebolo správne, aby sa počas spomienkových slávností vyjadrovali k pripomínaným udalostiam len politici v parlamente. Sviatky by mali motivovať ľudí, aby „aspoň jedenkrát v roku premýšľali o tom, čo sa stalo v minulosti, a predovšetkým o dôsledkoch a záveroch, aké sa z toho [z pripomínanej udalosti] dajú vyvodiť.“ Tu sa Herzog vrátil k myšlienke, že je nutné, aby spoločnosť vedela rozpoznať rasizmus a totalitarizmus už v zárodku a včas vedela voči nim podniknúť aktívne kroky. Apeloval na to, aby ľudia nad minulosťou premýšľali kedykoľvek počas všedného pracovného dňa, a politici si ju pripomínali počas bežnej činnosti v parlamente. Spomienka samotná by mala mať tichú a „neokázalú“ formu. (Herzog 1996: 1)

V poslednej časti prejavu opäť hovoril o koncepte viny, tentokrát o kolektívnej vine, ktorú rovnako ako Kohl a Engholm priamo odmietol. Uznať kolektívnu vinu nemeckého národa by bolo nespravodlivé, a totiž prinajmenšom voči tým, ktorí „riskovali svoj život, slobodu a zdravie v boji proti nacizmu a v nasadení pre jeho obe.“ (Herzog 1996: 1)

Nakoniec Herzog pripomenul, že na rozdiel od kolektívnej viny, sa na Nemcov vzťahuje kolektívna zodpovednosť. Tá im ukladala dve povinnosti: pripomínať si krivdy minulosti a povedomie o nich využívať na budovanie a udržiavanie demokracie, právneho štátu, ľudských práv a dôstojnosti. (Herzog 1996: 1) Z jeho posledných slov

vyvodzujem, že Herzog zastával myšlienku, ktorú som prezentovala pri výskumných otázkach. Zdôrazňoval potrebu kontinuálne si pripomínať minulosť a vyrovnávať sa s ňou, pretože na základe toho sa posilňuje legitimita demokracie a stimuluje jej ďalší rast. Tým sa v budúcnosti zvyšuje obrana voči potenciálnym totalitným tendenciám, či rastu extrémizmu.

4.6 Kontinuita a zmena v politickom diškurze

V úvode svojej knihy *Germans as Victims* označil Bill Niven štýl vystupovania spolkového kancelára Kohla ako univerzalizačný. (Niven 2006: 5) Tomuto označeniu rozumiem tak, že Kohl často zovšeobecňoval. Analýza vybraných kancelárových parlamentných prejavov ukázala, že aj na tému holokaustu dokázal rozprávať veľmi nejednoznačne. Konkrétne to môžem ukázať na príklade formulácie, ktorou odmietol kolektívnu vinu: „My, Nemci, sme sa poučili z dejín.“ (Plenarprotokoll 12/60: 5007) Pojem „holokaust“ nepoužil vôbec a vyhýbal sa aj jeho ekvivalentom. K tomuto obdobiu sa vyjadroval pomocou slov *história/dejiny*, *minulosť*, *násilie*. Pochopiť to však možno len z kontextu samotných vyjadrení. Často tiež hovoril jednoducho o dejinách ako celku a nijak nevymedzoval nejaké špecifické obdobie.

Kohl nebol sám, kto sa k téme holokaustu vyjadroval nepriamo a v kontexte rozličných vnútro- a zahraničnopolitických tém. Asi najviac zovšeobecňujúci prejav mal pred parlamentom prezident Weizsäcker. Možno ho označiť ako morálne poučenie, ktoré sa týkalo „dedičstva minulosti“, „bohatstva a bremena dejín“, či „panstva a násilia.“ (1994: 1) Jediný, kto okrem prezidenta Herzoga použil v prejave priamo slovo *holokaust* bol Vogel. Vyslovil ho v kontexte so slovom *Izrael*, keď uviedol, že podiel Nemecka na výrobe chemických zbraní a rakiet „spôsobuje Izraelu utrpenie.“ (Plenarprotokoll 12/14: 739) To bolo rovnako neobvyklé. Ďalšie časti jeho prejavov boli založené na vtedajších aktuálnych udalostiach, v súvislosti s ktorými svoje názory na holokaust vyjadroval pomocou mnohoznačných slov, napríklad *násilie*, *zodpovednosť*, *dejiny*.

Najotvorenejšie sa k nacistickým krivdám postavil prezident Herzog. Holokaust bol hlavnou obsahovou náplňou oboch jeho parlamentných príhovorov. Nehovoril o ňom len v kontexte iných udalostí, ale venoval sa mu priamo. Ukazuje to aj škála výrazov, s ktorými pracoval. Sú nimi *Auschwitz*, *koncentračné a vyhladzovacie tábory*, *hrôza*, *zničenie* a *holokaust*. Takéto slová sa nenachádzajú v prejave takmer žiadneho iného vybraného politického aktéra. Jeffrey Herf v tejto súvislosti tiež poznamenal, že

Herzog vo svojich verejných vystúpeniach „detailne a vášnivo“ odsúdil nacistickú ideológiu a masové vraždenie. (1997: 371)

V predchádzajúcich častiach práce analyzované zovšeobecňovanie holokaustu ma priviedlo k jednej z mojich troch hlavných línií výskumu: centrum verzus okraj. Túto kapitolu som oprela o sekundárnu literatúru, ktorá sa zhoduje v tom, že sa holokaust po roku 1990 v politickom diskurze centralizoval. Väčšina z autorov mnou analyzovaných diel sa však venovali vývoju pamäte holokaustu mimo parlament. Poukazovali napríklad na zvýšenú pozornosť, ktorú genocída Židov dostala na nemeckých stredných školách, na „zvýrazňovanie tejto histórie v ďalšom politickom vzdelávaní,“ na početnosť politických prejavov pri výročiach spojených s holokaustom (Langenbacher 2010: 44-46), na depolitizáciu témy nacistických nepravostí (Niven 2006: 4) alebo všeobecne na holokaust ako centrálnu tému verejnej komunikácie. (König 2003: 154) Zaznamenali aj široký „historiografický, mediálny a verejný záujem“ v otázkach nemeckej viny a páchatel'ov, či židovských obetí. (Niven 2006: 7)

Ako môj výskum ukázal, v prostredí parlamentu k silnej centralizácii danej témy nedošlo. Demonštruje to niekoľko znakov: politickí aktéri predniesli prekvapivo malý počet prejavov týkajúcich sa či vzťahujúcich sa k holokaustu. Na označenie či definovanie tohto obdobia dejín väčšinou používali len malú skupinu slov. Zarážajúcim bolo pre mňa zistenie, že až polovica zo všetkých predsedov SPD medzi rokmi 1990-1998 nemala k holokaustu počas výkonu funkcie čo (aspoň verejne) povedať. V porovnaní s minulosťou, s výraznými predsedami SPD Kurtom Schumacherom či Willy Brandtom, hovorili tí súčasní o genocíde Židov minimalisticky. Z ich prejavov nebolo možné sformulovať zjednotený názor. Vogel a Engholm sa síce vyjadrili k viacerým aspektom dejín nacistického Nemecka, avšak súhrn uvedených faktorov ukázal, že u SPD pravdepodobne neexistovala v otázke holokaustu plynulá línia, ktorú by jej členovia zastávali, a predsedovia prezentovali v parlamente a na verejnosti.

Helmut Kohl sa zločinom nacizmu venoval pomerne často, avšak opatrne. Je dôležité všimnúť si kontext, v ktorom sa k tejto téme vyjadroval. Najčastejšie to bolo na pozadí diskusií o extrémistických útokoch na cudzincov, resp. imigrantov, Turkov a Židov. Na tomto mieste by som rada pripomenula, že podobná extrémistická vlna útokov prebehla v NSR už koncom 50. rokov 20. storočia a rovnako vyvolala mnoho parlamentných diskusií, ktoré sa vzťahovali aj k obdobiu holokaustu. V parlamente 90. rokov si politici vymieňali súhlasné názory o tom, že prostredníctvom pripomínania krívd nacistického režimu, a nemeckej minulosti všeobecne, dôjde k rozpoznaní

podobného násilia už v zárodku. Tým by sa malo zabrániť opakovaniu podobných neprávostí v budúcnosti. Je pravdepodobné, že ak by zjednotené Nemecko v jeho prvých rokoch existencie nepostihla vlna extrémneho násilia, v parlamente by sa diskutovalo o holokauste ešte menej.

Pravicový a ľavicový extrémizmus mal ešte jeden účinok na politický diškurz vybraných politikov: bol vonkajším vplyvom, ktorému sa podarilo zapôsobiť na tvorbu a podobu diškurzu. Súvisí to s bežnou schopnosťou politických aktérov podliehať vonkajším vplyvom, o ktorej som hovorila v druhej kapitole práce.

V línii obeť – páchatel' panoval zhodný názor na kolektívnu vinu nemeckého národa. Kohl, Engholm a Herzog ju rázne odmietli. Vogel a Weizsäcker tento výraz priamo nepoužili, zaoberali sa ale zodpovednosťou za holokaust. Vogel hovoril o individuálnej zodpovednosti, Weizsäcker o zodpovednosti národa. Engholm okrem kolektívnej viny odmietol aj jej protipól, ktorým je „kolektívna nevina.“ Kolektívnu zodpovednosť akcentovali aj Kohl s Herzogom.

Odmietnutie kolektívnej viny nebolo pre Nemecko ničím novým; došlo k nemu už po Norimberských procesoch. Kolektívna zodpovednosť národa bola rovnako prijatá už pred rokom 1990, a to prvým kancelárom SRN Adenauerom. Nebol to však krok nezištný, pretože sa prostredníctvom neho snažil pre NSR získať podporu od západných mocností. Kolektívna vina bola v ďalšom vývoji bývalého Západného Nemecka odmietaná všetkými jeho hlavnými politickými aktérmi. Zdôrazňovala sa individuálna vina a kolektívna zodpovednosť. V tejto otázke možno vidieť kontinuitu medzi povojnovým vývojom Nemecka a Nemeckom v 90. rokoch 20. storočia.

Posledná je línia porovnateľnosť – jedinečnosť holokaustu. K nej sa priamo vyjadril len prezident Herzog. Podľa neho nebolo možné neprávosti porovnávať, a konkrétne teda ani zločiny Hitlera so zločinmi Stalina. (Plenarprotokoll 12/239: 21155) Zaujímavým pozorovaním je, že prezident Weizsäcker sa k otázke porovnateľnosti/jedinečnosti nevyjadril vôbec. A to aj napriek tomu, že v 80. rokoch 20. storočia striktne zastával a prezentoval názor, že genocída Židov je unikátna, teda neporovnateľná. Kancelár Kohl a ostatní sa tejto otázke vyhýbali. Niven v spomínanej knihe *Germans as Victims* napísal, že CDU porovnávala socializmus v bývalom Východnom Nemecku s nacizmom, a to kvôli tomu, aby mohla NDR retrospektívne delegitimizovať. (Niven 2006: 7) Nič podobné z parlamentných prejavov Helmuta Kohla nevyplývalo. Možno však vyvodit', že nezastával koncept jedinečnosti holokaustu. Pravidelne hovoril o porušovaní práv v minulosti, o nemeckých dejinách

ako takých, o bolestných kapitolách dejín, a podobne. Mnohokrát sa z jeho slov nedá pochopiť, ktorú periódu dejín má na mysli. S najväčšou pravdepodobnosťou túto tému prezentoval načrtnutým spôsobom, pretože sa obával, aby nebol obyvateľmi nových spolkových krajín vinený napríklad z toho, že ich utrpenie znevažuje.

V neposlednom rade je dôležité pripomenúť, že po znovuzjednotení Nemecka nemala bývalá NDR žiadneho zástupcu v radách najvyšších politických aktérov štátu. Všetci politici, ktorým venujem pozornosť, vyrastali a politicky pôsobili v NSR. S touto skutočnosťou veľmi pravdepodobne súvisí, že Kohl a predsedovia SPD venovali takú veľkú pozornosť režimu SED a rozvoju nových spolkových krajín po zjednotení NDR s NSR. Je pravdepodobné, že sa tak snažili vyjadrovať záujem o východ Nemecka a zámer zaistiť jeho pozitívny vývoj. To im mohlo zjednodušiť získavanie volebnej podpory aj v týchto častiach krajiny.

Politickí aktéri sa jednoznačne zhodli vo vzťahu k pripomínaniu si neprávostí vlastných dejín. Všetci v tejto veci zaujali aktívny prístup, ktorý mal vyústiť v to, aby sa podobným udalostiam ako holokaust v budúcnosti včas zabránilo. Toto vyplýva aj z výroku Jeffreyho Herfa: „Pamäť bola neoddeliteľná od predchádzania budúcim zločinom.“ (1997: 371) Pripomínanie minulosti, poučenie a zmierovanie sa s ňou malo viesť aj k upevňovaniu demokracie v štáte. Politickí aktéri niekoľkokrát spomenuli prvý článok ústavy, ktorý toto priamo predpokladá. Tým sa potvrdila téza o tom, že pamäť holokaustu mala slúžiť ako základ pri budovaní legitimacy a identity demokracie v Nemecku, inými slovami, „[ú]spech demokracie v Nemecku spočíval na pripomínaní diktátorskej minulosti.“ (Herf 1997: 370)

Paradoxom mojej analýzy parlamentných prejavov je to, že na základe tohto výskumu nie je možné určiť rozdiel medzi postojmi najsilnejšej pravicovej a ľavicovej strany k otázke holokaustu. Pritom podľa Nivena si ešte v roku 2004 „...ľavica zachovávala svoje tradičné naliehanie na hrôzy nacizmu, zatiaľ čo pravica pokračovala vo svojej tendencii zdôrazňovať podobnosti medzi komunistickou a nacistickou verziou totalitarizmu.“ Toto rozdelenie považuje za znak značnej kontinuity medzi obdobím pred a po zjednotení Nemecka. (2006: 148) Ako som už však uviedla, konkrétne sa k jedinečnosti holokaustu vyjadril len prezident Herzog a nepriamo bolo možné odvodiť názor kancelára Kohla. Pre porovnávanie CDU s SPD mi chýbajú vyjadrenia predsedov tejto opozičnej strany.

Záver

V bakalárskej práci som viac krát zdôraznila – a oprela o viac zdrojov sekundárnej literatúry – predpoklad, že sa „holokaust“ ako téma dostane po roku 1990 konečne do centra politického diškurzu. V mojej analýze prostredia nemeckého parlamentu ako jednej z oblastí, v ktorej dochádza k tvorbe politického diškurzu, sa tento predpoklad nepotvrdil.

V západnej časti Nemecka možno zaznamenať značnú kontinuitu vo vývoji diškurzu jeho hlavných predstaviteľov. Všetci siedmi politici, ktorých prejavy som skúmala, pochádzali zo západnej časti republiky a politicky pôsobili v liberálno-demokratickom režime NSR. Ukázalo sa, že ich diškurz bol plynulý, a od obdobia pred rokom 1990 sa líšil len v pár aspektoch. Tie som zhrnula v poslednej podkapitole práce.

Z podoby režimu v bývalom Východnom Nemecku prirodzene vyplynulo, že žiaden z jej vtedajších vysokých politických predstaviteľov vo „vysokej politike“ po znovuzjednotení nepokračoval. To, čo však bolo pre bývalú NSR kontinuitou, to bolo pre bývalú NDR a jej obyvateľov obrovskou zmenou: téma holokaustu dostávala v jednotnom štáte priestor, ako nikdy predtým. Výskum ukázal, že na základe parlamentných diskusií nie je možné špecifikovať, do akej miery nemecký národ využil príležitosť vyrovnávať sa so svojou minulosťou ako celok, ktorú mu proces zjednotenia poskytol.

S postavením bývalej NDR v Nemecku možno spojiť aj univerzalizmus kancelára Kohla a časté všeobecné, málo hovoriace výroky ďalších vybraných politických aktérov. Z výskumu sa dá vyvodiť, že takýto charakter ich výrokov pravdepodobne súvisel so snahou o pokojnú konsolidáciu stavu na východe jednotného Nemecka: frekventovane sa hovorilo o bývalom komunistickom režime a o hospodárskych problémoch v tejto časti krajiny. Línia jedinečnosť – porovnateľnosť genocídy Židov by v parlamente diškurze bez prezidenta Herzoga úplne zanikla. Pevné a dôrazné stanovisko zaujali vybraní politici len pri koncepte kolektívnej viny a zodpovednosti.

Skúmanie ústnych vyjadrení každého vybraného aktéra potvrdilo predpoklad, že téma holokaustu a zmierovania sa s ním bola, i keď v obmedzenom rozsahu, považovaná za základ pre budovanie a upevňovanie legitimacy demokracie v zjednotenom štáte. Toto stanovisko možno nájsť v prejavoch kancelára Kohla a prezidentov Herzoga a Weizsäckera.

Hlavným nástrojom na vyhľadávanie parlamentných prejavov bol Dokumentačný a informačný systém nemeckého parlamentu DIP. Vyhľadávanie v databáze na báze vopred stanovených kľúčových slov prinieslo zaujímavé zistenie: 7 slov z ich celkového počtu 22 nebolo použitých ani raz. Medzi ne patrili najmä synonymá slova „holokaust“ („Elimination,“ „Massenmord“) a miest určených na elimináciu židovskej populácie („Birkenau,“ „Todesfabrik“). Samotný pojem „holokaust“ bol použitý len dvakrát. Tým je možné potvrdiť obavy Claussena, že označovanie nacistických neprávostí voči Židom termínom „holokaust“ bolo len akýmsi produktom masmédií, ktorý pri častom používaní strácal pravý význam toho, čo Auschwitz skutočne znamenal. (1994: 127) Preto sa mu zrejme skúmaní politici v parlamentných prejavoch vyhýbali.

Značná časť politických prejavov vznikala na pozadí vlny extrémistického pravicového a ľavicového násillia. Analýza ukázala koreláciu medzi početnosťou extrémistických násilných činov a frekvenciou, s akou sa o holokauste v parlamente diskutovalo. Politickí aktéri boli teda pri tvorbe diškurzu značne ovplyvnení vonkajšími faktormi. Vlna násillia ukázala potrebu posilniť politické, a následne verejné spomínanie na zločiny nacizmu. Neprestajné spomínanie malo slúžiť predovšetkým novým generáciám tým, že by obmedzilo možnosť opakovania podobných udalostí v budúcnosti.

Výber parlamentných zasadaní ako prostredia pre analýzu bol značne limitujúcim, a to najmä kvôli premene komunikatívnej pamäte holokaustu na pamäť kultúrnu. V mimoparlamentnom prostredí prednášali politici prejavy omnoho častejšie, a to v príležitosti osláv pamätných dní, otvorenia nových pomníkov holokaustu, zahraničných návštev, či návštev škôl. Primárnym predmetom týchto prejavov býval, na rozdiel od prejavov v parlamente, samotný holokaust. Na základe neustáleho zdôrazňovania „učebného procesu“ a pripomínania si holokaustu v parlamentných diskusiách vidím možnosť ďalšieho výskumu témy politického diškurzu o holokauste v analyzovaní takých diskusií na úrovni nemeckých krajinských parlamentov, ktorých predmetom bola forma a rozsah zavádzania témy holokaustu do učebných osnov stredných škôl či gymnázií.

Aj navzdory tomu, že nacistickým zločinom proti Židom nebol po zjednotení Nemecka v parlamente venovaný tak rozsiahly priestor ako sa očakávalo, diskusie popredných predstaviteľov štátu boli prínosom na ceste Nemecka k zmiereniu sa s minulosťou. Zaslúžili sa o ďalší posun v politickom diškurze už len tým, že rozšírili uznanie a akceptovanie zapojenia sa nemeckého národa do udalostí holokaustu. Učinili

tak prostredníctvom definície kolektívnej zodpovednosti a záväzkov, ktoré z účasti na zločinoch nacizmu pre Nemecko do budúcnosti vyplývajú.

Summary

The analysis of political speeches of selected political actors in German parliament has shown that the main premise of this thesis has not been proved: Holocaust as a theme did not become a central part of parliamentary discussions. However, there was a considerable continuity in development of political discourse in Germany before and after 1990. It originated from the fact, that its main political players had been born and lived in former Federal Republic of Germany. On the contrary, the unification brought a significant change of discourse in the former German Democratic Republic. Never before had been the Nazi atrocities so openly discussed.

The premise has failed to have been proved due to more factors. Number of expected political proclamations in parliament was smaller than I had expected, speeches were universal and not primarily focused on the Holocaust and politicians felt concern and responsibility for so called “new federal countries” and their experience with communist regime, and therefore paid more attention to those more current circumstances. The political representatives were also influenced by the wave of extremist violence in the newly united republic.

Nevertheless, the form of political discourse in Germany in 1990s has made a contribution to the path of Germany’s reconciliation with its Nazi past as it defined collective accountability of Germans for the Holocaust and all commitments which stem from such responsibilities.

Bibliografia

Primárne zdroje:

Theodor Heuss

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 2. Sitzung der 1. Wahlperiode (12.9.1949)*. 1949. Dostupné z: <http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/01/01002.pdf>

Konrad Adenauer

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 165. Sitzung der 1. Wahlperiode (27.9.1951)*. 1951. Dostupné z: <http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/01/01165.pdf>

Helmut Schmidt

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 145. Sitzung der 8. Wahlperiode (29.3.1979)*. 1979. Dostupné z: <http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/08/08145.pdf>

Helmut Kohl

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 2. Sitzung der 12. Wahlperiode (14.1.1991)*. 1991. Dostupné z: <http://dip21.bundestag.de/dip21/btp/12/12002.pdf>

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 39. Sitzung der 12. Wahlperiode (6.9.1991)*. 1991. Dostupné z: <http://dip21.bundestag.de/dip21/btp/12/12039.pdf>

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 60. Sitzung der 12. Wahlperiode (27.11.1991)*. 1991. Dostupné z: <http://dip21.bundestag.de/dip21/btp/12/12060.pdf>

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 82. Sitzung der 12. Wahlperiode (12.3.1992)*. 1992. Dostupné z: <http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/12/12082.pdf>

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 87. Sitzung der 12. Wahlperiode (2.4.1992)*. 1992. Dostupné z: <http://dip21.bundestag.de/dip21/btp/12/12087.pdf>

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 123. Sitzung der 12. Wahlperiode (25.11.1992)*. 1992. Dostupné z: <http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/12/12123.pdf>

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 128. Sitzung der 12. Wahlperiode (10.12.1992)*. 1992. Dostupné z: <http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/12/12128.pdf>

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 162. Sitzung der 12. Wahlperiode (16.6.1993)*. 1993. Dostupné z: <http://dip21.bundestag.de/dip21/btp/12/12162.pdf>

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 231. Sitzung der 12. Wahlperiode (27.5.1994)*. 1994. Dostupné z: <http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/12/12231.pdf>

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 41. Sitzung der 13. Wahlperiode (1.6.1995)*. 1995. Dostupné z: <http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/13/13041.pdf>

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 61. Sitzung der 13. Wahlperiode (12.10.1995)*. 1995. Dostupné z: <http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/13/13061.pdf>

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 154. Sitzung der 13. Wahlperiode (30.1.1997)*. 1997. Dostupné z: <http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/13/13154.pdf>

Hans-Jochen Vogel

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 14. Sitzung der 12. Wahlperiode (13.3.1991)*. 1991. Dostupné z: <http://dip21.bundestag.de/dip21/btp/12/12014.pdf>

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 110. Sitzung der 12. Wahlperiode (8.10.1992)*. 1992. Dostupné z: <http://dip21.bundestag.de/dip21/btp/12/12110.pdf>

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 119. Sitzung der 12. Wahlperiode (11.11.1992)*. 1992. Dostupné z: <http://dip21.bundestag.de/dip21/btp/12/12119.pdf>

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 229. Sitzung der 12. Wahlperiode (20.5.1994)*. 1994. Dostupné z: <http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/12/12229.pdf>

Björn Engholm

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 37. Sitzung der 12. Wahlperiode (4.9.1991)*. 1991. Dostupné z: <http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/12/12037.pdf>

Rudolf Scharping

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 61. Sitzung der 13. Wahlperiode (12.10.1995)*. 1995. Dostupné z: <http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/13/13061.pdf>

Richard von Weizsäcker

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 239. Sitzung der 12. Wahlperiode (1.7.1994)*. 1994. Dostupné z: <http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/12/12239.pdf>

Roman Herzog

DEUTSCHER BUNDESTAG. *Plenarprotokoll: Stenographischer Bericht der 239. Sitzung der 12. Wahlperiode (1.7.1994)*. 1994. Dostupné z: <http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/12/12239.pdf>

HERZOG, Roman. Ansprache von Bundespräsident Roman Herzog zum Gedenktag für die Opfer des Nationalsozialismus im Deutschen Bundestag. In: *Der Bundespräsident* [online]. 1996 [cit. 2014-05-11]. Dostupné z: http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Roman-Herzog/Reden/1996/01/19960119_Rede.html

Monografická literatúra:

BENEŠ, Vít. Diskurzivní analýza. In DRULÁK, Petr a kol. (ed.). *Jak zkoumat politiku: Kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Portál, 2008, s. 92-124. ISBN 978-80-7367-385-7.

CLAUSSEN, Detlev: Fortsetzung der Lichterketten mit anderen Mitteln? Zur Bedeutung von Schindlers Liste als Medien-Welt ereignis. In INITIATIVE SOZIALISTISCHES FORUM. *Schindlerdeutsche: Ein Kino trauma vom Dritten Reich*. Freiburg: ça ira, 1994. 192 s. ISBN 3-924627-40-1.

DUBIEL, Helmut. *Niemand ist frei von der Geschichte: Die nationalsozialistische Herrschaft in den Debatten des Deutschen Bundestages*. München: Carl Hanser, 1999. 303 s. ISBN 3-446-19650-1.

FAIRCLOUGH, Norman. *Analysing discourse: textual analysis for social research*. New York: Routledge, 2003. 270 s. ISBN 0-415-25892-8.

FOGU, Claudio a Wulf KANSTEINER. The Politics of Memory and the Poetics of History. In LEBOW, Richard Ned, Wulf KANSTEINER a Claudio FOGU. (ed.). *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham: Duke University Press, 2006, s. 284-310. ISBN 978-0-8223-3802-4.

GRABER, Doris A. Political languages. In NIMMO, Dan D. and Keith R. SANDERS. (ed.). *Handbook of Political Communication*. Beverly Hills: Sage, 1981, s. 195-224. ISBN 0-803-91714-7.

HARTMAN, Geoffrey H. *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986. 284 s. ISBN 0-253-34430-1.

HERF, Jeffrey. *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*. Cambridge: Harvard University Press, 1997. 527 s. ISBN 0-674-21303-3.

HEYWOOD, Andrew. *Politické ideologie*. Praha: Eurolex Bohemia, 2005. 339 s. ISBN 80-86861-71-6.

HIRSCH, Herbert. *Genocide and the Politics of Memory: Studying Death to Preserve Life*. Chapel Hill: University of North Carolina, 1995. 256 s. ISBN 978-0-8078-4505-9.

JUDT, Tony. *Postwar: a history of Europe since 1945*. London: Vintage, 2010. 933 s. ISBN 978-0-099-54203-2.

KOHL, Helmut. Address by Chancellor Helmut Kohl to German and American Soldiers and Their Families at Bitburg, May 5, 1985. In HARTMAN, Geoffrey H. *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986. s. 256-257. ISBN 0-253-34430-1.

KÖNIG, Helmut. *Die Zukunft der Vergangenheit: Der Nationalsozialismus im politischen Bewußtsein der Bundesrepublik*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 2003. 191 s. ISBN 3-596-15715-3.

LEBOW, Richard Ned. The Memory of politics in Postwar Europe. In LEBOW, Richard Ned, Wulf KANSTEINER a Claudio FOGU. (ed.). *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham: Duke University Press, 2006, s. 1-39. ISBN 978-0-8223-3802-4.

MÜLLER, Jan-Werner. Introduction: the power of memory, the memory of power and the power over memory. In MÜLLER, Jan-Werner. (ed.). *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, s. 1-35. ISBN 0-521-80610-0.

NIVEN, Bill. Introduction: German Victimhood at the Turn of the Millennium. In NIVEN, Bill. (ed.). *Germans as Victims*. Hampshire: PALGRAVE MACMILLAN, 2006, s. 1-25. ISBN 1-4039-9043-3.

SCHWELLING, Birgit. Transnational Civil Society's Contribution to Reconciliation. In SCHWELLING, Birgit. (ed.). *Reconciliation, Civil Society, and the Politics of Memory: Transnational Initiatives in the 20th and 21st Century*. Bielefeld: transcript, 2012, s. 7-21. ISBN 978-3-83761931-7.

SILVERMAN, David. *Interpreting qualitative data: methods for analysing talk, text and interaction*. 3rd ed., repr. 2007. London: Sage, 2006. 428 s. ISBN 1-4129-2245-3.

TONKISS, Fran. Discourse analysis. In SEALE, Clive. (ed.). *Researching Society and Culture*. London: SAGE Publications Ltd, 2012, s. 405-423. ISBN 978-1-84920-798-0.

WILSON, John. Political Discourse. In SCHIFFRIN, Deborah, Deborah TANNEN a Heidi E. HAMILTON. (ed.). *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 2001, s. 398-415. ISBN 0-631-205-95.

Elektronické články:

GASTIL, John. Undemocratic Discourse: A Review of Theory and Research on Political Discourse. *Discourse Society* [online]. 1992, vol. 3, no. 4 [cit. 2014-05-11]. Dostupné z: <http://das.sagepub.com.ezproxy.is.cuni.cz/content/3/4/469.full.pdf+html>

LANGENBACHER, Eric. The Mastered Past?: Collective Memory Trends in Germany since Unification. *German Politics and Society* [online]. 2010, vol. 28, no. 1 Spring [cit. 2014-05-11]. Dostupné z: <http://eds.b.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=9ad87557-cab2-4724-8e63-b75c5b47e930%40sessionmgr115&vid=2&hid=115>

SARKIN, Jeremy a Erin DALY. Too many Questions, Too Few Answers: Reconciliation in Transitional Societies. *Columbia Human Rights Law Review* [online]. 2004, vol. 35, no. 3 [cit. 2014-05-11]. Dostupné z: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1334876

SCHÄFFNER, Christina a Peter PORSCH. Meeting the Challenge on the Path to Democracy: Discursive Strategies in Government Declarations in Germany and the Former GDR. *Discourse Society* [online]. 1993, vol. 4, no. 1 [cit. 2014-05-11]. Dostupné z: <http://das.sagepub.com.ezproxy.is.cuni.cz/content/4/1/33.full.pdf+html>

Ďalšie elektronické zdroje:

ASSMANN, Jan. Communicative and Cultural Memory. In ERLI, Astrid a Ansgar NÜNNING. (ed.). *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/New York: de Gruyter, 2008, s. 109-118. Dostupné z: <http://www.let.leidenuniv.nl/pdf/geschiedenis/cultural%20memory.pdf>

COX, Richard J. The Concept of Public Memory and Its Impact on Archival Public Programming. In *Archivaria* 36. [online]. 1990, s.122-135. [cit. 2014-05-13]. Dostupné z: http://d-scholarship.pitt.edu/2726/1/cox_concept_of_public_memory.pdf

DIJK, Teun A. van. What is Political Discourse Analysis? In BLOMMAERT, Jan a Chris BULCAEN. *Political linguistics*. [online]. 1995, s. 11-52. [cit. 2014-05-11].

Dostupné z: <http://www.discourses.org/OldArticles/What%20is%20Political%20Discourse%20Analysis.pdf>

Gemeinsame Erklärung der Volkskammer. In: *DDR 1989/90* [online]. 1990 [cit. 2014-05-11]. Dostupné z: http://www.ddr89.de/ddr89/vk/vk_Erklaerung.html

Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. In: *Gesetze im Internet* [online]. 2012 [cit. 2014-05-11]. Dostupné z: <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/gg/gesamt.pdf>

HOSER, Paul. Entnazifizierung. In: *Historisches Lexikon Bayerns* [online]. 2013 [cit. 2014-05-11]. Dostupné z: http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_46003#Inhaltsverzeichnis

HOWARD, David R. a Yannis STAVRAKIS. *Discourse Theory and Political Analysis*. Manchester University Press. [online]. 2000, s. 1-37 [cit. 2014-05-11]. Dostupné z: <http://cscs.res.in/dataarchive/textfiles/textfile.2010-08-04.2518463068/file>

Nuremberg Trials. In: *HISTORY* [online]. 2014 [cit. 2014-05-11]. Dostupné z: <http://www.history.com/topics/world-war-ii/nuremberg-trials>

The Holocaust: Definition and Preliminary Discussion. In: *Yad Vashem* [online]. 2014 [cit. 2014-05-11]. Dostupné z: http://www.yadvashem.org/yv/en/holocaust/resource_center/the_holocaust.asp

VEROVŠEK, Peter. The Politics of Memory: A Conceptual Approach to the Study of Memory in Politics. In *The MacMillan Center* [online]. 2008 [cit. 2014-05-11]. Dostupné z: http://www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/conf_papers/Verovsek.pdf

WEIZSÄCKER, Richard von. Reda von Bundespräsident Richard von Weizsäcker bei der Gedenkveranstaltung im Plenarsaal des Deutschen Bundestages zum 40. Jahrestag des Endes des Zweiten Weltkrieges in Europa. In *Der Bundespräsident* [online]. 1985 [cit. 2014-05-14]. Dostupné z:

http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Richard-von-Weizsaecker/Reden/1985/05/19850508_Rede.html